

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

E-mail: s.bandzovic@hotmail.com

ORCID: 0009-0004-9574-1537

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:32:327(470+571:497.6)"1908/1909" (093)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.19>

RUSIJA I ANEKSIONA KRIZA (1908-1909)

Apstrakt: *Balkan je i nakon Berlinskog kongresa 1878. ostao neuralgičan prostor suprotstavljenih interesa velesila, njihovih zakulisnih pregovora i sporazuma koji su i dalje, kao i događaji koji su ih pratili i njihov širi kontekst, imajući u vidu obimnu historiografsku produkciju, ostali dugovječni i izazovni predmet naučne pozornosti i multiperspektivne interpretacije. Svi "krojači" evropskog svijeta znali su i tada da se "bez prisustva na Balkanu status velike evropske sile sačuvati ne može" (Čedomir Popov), da se on tu stiće, dokazuje i gubi. Istočno pitanje je uključivalo u sebe i brojna lokalna pitanja. Carska Rusija, važan geostrateški faktor u svjetskim odnosima, bila je prvobitno zagovornica održanja status quo stanja na njemu i tretiranja Bosne i Hercegovine kao opšteevropskog pitanja, objekta u politici velesila. Rusija, koja je nakon Berlinskog kongresa nezadovoljna njegovim odlukama i daljim razvojem prilika "otišla" s Balkana, "vratila" se ovom regionu nakon neuspješnog rata s Japanom (1904-1905). Ruski političari su upozoravali da je iza njega i posljedica revolucionarnih previranja, ovoj velikoj državi bilo nužno najmanje "20 mirnih godina" da se oporavi.*

Početakom XX stoljeća rusko ministarstvo vanjskih poslova sanjalo je da Istanbul pretvori u "neutraliziran i slobodan grad", ali "s ruskim topovima na Bosforu". Petrograd je pokušao ispregovarati kompenzaciju s Bečom kako bi održao ravnotežu snaga na Balkanu između ove dvije države. Ruski ministar vanjskih poslova Izvoljski je austrougarskom kolegi Erentalu u septembru 1908. u Buhlau ponudio "fer dogovor": Bosna i Hercegovina za moreuze. Radilo se o pravu slobodnog prolaza ruskim vojnih brodova kroz crnomorske moreuze u zamjenu za pristanak Rusije na austrougarsku aneksiju Bosne i Hercegovine. Austro-Ugarska je izvršila aneksiju Bosne i Hercegovine, ali Rusija nije dobila od drugih velikih država saglasnost za slobodne prolaze svojih brodova. Tokom turbulentne aneksione krize, kojoj je prethodio niz dramatičnih događaja i političkih potresa na širem prostoru, Rusija nije bila u mogućnosti da, pred ultimativnim stavovima Njemačke, zaoštava odnose s Austro-Ugarskom. Bila je oslabljena porazom u ratu s Japanom, izbijanjem revolucije 1905. i društvenim previranjima. Pred nju je bio u pogledu aneksije Bosne i Hercegovine, postavljen

izbor između mirnog rješenja pitanja aneksije ili austrougarskog napada na Srbiju. Za smirivanje krize presudan je bio stav Njemačke koja je odlučno podržala Austro-Ugarsku. Srbija je, shodno ruskim uputama, morala imati mirno držanje, „jer bi rat sa Austrougarskom za nju bio samoubistvo s obzirom na to da Rusija nije spremna za rat”. Teška kriza 1908–1909. se, uz učešće više protagonista, okončala porazom ruske diplomatije. Rusija je bila prisiljena da prizna aneksiju Bosne i Hercegovine šest mjeseci nakon njenog proglašenja, a ubrzo su to uradile Srbija i Crna Gora. Kriza je pokazala očitu slabost Rusije i raspršila njene nerealne nade u ravnopravno partnerstvo s Austro-Ugarskom na Balkanu. Svjesna svog nepovoljnog položaja uz rast unutrašnjeg ogorčenja zbog ishoda krize, ona nije krila nezadovoljstvo zbog novog odnosa snaga na Balkanu. Uz sve udare i prijetnje kojima je bila izložena, nastojala je da ostane unutar kruga velesila, kao nezaobilazan politički faktor na Balkanu. Velikoimperijalne pretenzije ipak nisu bile u skladu s njenim stvarnim snagama i mogućnostima.

Ključne riječi: Rusija, Austro-Ugarska, Balkan, Bosna i Hercegovina, aneksiona kriza, politika.

RUSSIA AND THE ANNEXATION CRISIS (1908-1909)

Abstract: *The Balkans remained a nerve-racked space of opposing interests among great powers even after the Berlin Congress of 1878. The behind-the-scenes negotiations and agreements, along with the events that accompanied them and their broader context, have continued to be a lasting and challenging subject of scholarly attention and multiperspective interpretation, considering the extensive historiographical output on the topic. All the “tailors” of the European world knew then that “without a presence in the Balkans, the status of a great European power cannot be maintained” (Čedomir Popov); it is here that status is gained, demonstrated, and lost. The Eastern Question encompassed numerous local issues. The Russian Empire, an important geostrategic factor in global relations, was initially an advocate for maintaining the status quo in the region and treating Bosnia and Herzegovina as a pan-European issue, an object in the politics of great powers. After the Berlin Congress, dissatisfied with its decisions and the further development of the situation, Russia had “left” the Balkans but “returned” to the region following its unsuccessful war with Japan (1904-1905). Russian politicians warned that, given the revolutionary upheavals behind it, this great power needed at least “20 peaceful years” to recover.*

At the beginning of the 20th century, the Russian Ministry of Foreign Affairs dreamed of turning Istanbul into a “neutralized and free city,” albeit “with Russian cannons on the Bosphorus.” Petrograd sought to negotiate compensation with Vienna to maintain the balance of power in the Balkans between the two states. Russian Foreign Minister Izvolsky offered his Austro-

Hungarian counterpart Erental a “fair agreement” in September 1908 in Buhlau: Bosnia and Herzegovina for access to the straits. This referred to the right of free passage for Russian naval vessels through the Black Sea straits in exchange for Russia's consent to the Austro-Hungarian annexation of Bosnia and Herzegovina. Austria-Hungary executed the annexation, but Russia did not gain the consent of the other great powers for the free passage of its ships. During the turbulent annexation crisis, which was preceded by a series of dramatic events and political upheavals in the wider area, Russia was unable to escalate its relations with Austria-Hungary in light of Germany's uncompromising stance. It was weakened by its defeat in the war with Japan, the outbreak of the 1905 revolution, and social upheavals. Regarding the annexation of Bosnia and Herzegovina, Russia faced a choice between a peaceful resolution of the annexation issue or an Austro-Hungarian attack on Serbia. Germany's position, which firmly supported Austria-Hungary, was crucial for easing the crisis. Serbia, according to Russian instructions, had to maintain a peaceful stance, “because war with Austria-Hungary would be suicide for it given that Russia was not ready for war.” The severe crisis of 1908–1909, involving multiple protagonists, ended with a defeat for Russian diplomacy. Russia was forced to recognize the annexation of Bosnia and Herzegovina six months after its proclamation, and soon Serbia and Montenegro followed suit. The crisis revealed Russia's evident weakness and shattered its unrealistic hopes for equal partnership with Austria-Hungary in the Balkans. Aware of its unfavorable position and the rising domestic resentment over the outcome of the crisis, Russia did not hide its dissatisfaction with the new balance of power in the Balkans. Despite all the blows and threats it faced, it sought to remain within the circle of great powers, as an unavoidable political factor in the Balkans. However, its imperial ambitions were not in line with its actual strengths and capabilities.

Key words: *Russia, Austria-Hungary, Balkans, Bosnia and Herzegovina, annexation crisis, politics.*

Događaji na Balkanu su se početkom XX stoljeća razvijali pravcem koji je ugrožavao evropsku ravnotežu. Balkan (“Ящик Пандоры”; “пороховой погреб Европы”) je od 1903. do Prvog svjetskog rata 1914. bio u fokusu međunarodne diplomatije (“эпицентр соперничества великих держав в начале XX в”).¹ Među više faktora koji su tada dali pečat njegovoj historiji jedan je od značajnih i međusobni odnos velikih sila, posebno Rusije i Austro-Ugarske. One su krajem XIX stoljeća suparništvo na Balkanu smirivale sporazumima o podjeli interesnih sfera i o održavanju status quo-a. Ruska diplomatija je

¹ *Первая мировая война и судьбы европейской цивилизации*, Москва 2014, 39; К. В. Никифоров, *Короткий балканский век перед Великой войной*, Glas, CDXXVIII, SANU, br. 18, Beograd 2018, 351-355.

nastojala očuvati stanje na Balkanu da bi Rusiji dala odriješene ruke za ekspanziju na Dalekom istoku.² Primat u balkanskoj politici je od 1878. imala Austro-Ugarska, iskazujući se kao evropska sila.³ Njeno upravljanje Bosnom i Hercegovinom je, u širem evropskom kontekstu, jedno od značajnih pitanja u historiografiji.⁴ Uspjehom u Berlinu 1878. na račun ruskih interesa ona se zavadila sa istočnim susjedom i prema njemu se održavala s osloncem na Njemačku.⁵ Diplomacija počiva na pravu čovjeka na pregovore, a sila izvire iz njegovog prava da iskorišćava svoje prirodne mogućnosti.⁶

Erik Hobsbaum je period od 1875. do 1914. nazvao “doba carstva”. Popuštanje ravnoteže snaga u međunarodnim odnosima najčešće je bilo uvod u opasna vremena. Evropska stabilnost je bila sigurna sve dok su Austro-Ugarska i Rusija imale međusobno dobre odnose. Ako je 1878. bila vrhunac kontrole

² Nakon Berlinskog kongresa “tokom kojeg su revidirane mnoge tekovine Sanstefanskog mirovnog ugovora, u Rusiji dolazi do postupnog opadanja interesa za ideje slavenskog jedinstva”. Početkom XX stoljeća Rusija je koncentrirala vanjskopolitičku aktivnost uglavnom u dalekoistočnom smjeru, a ideje slavenskog jedinstva su zamjenjivane idejama jedinstva Rusije i istočnih naroda, koje su se, međutim, pokazale još krhijim i kratkotrajnijim; opšir. Ю. В. Ромашов, *Образ южных славян и идея славянского единства в панславистских концепциях в России второй половины XIX - начала XX вв.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Работа выполнена в Федеральном государственном бюджетном бразовательном учреждении высшего профессионального образования «Саратовский государственный технический университет имени Гагарина Ю. А.», Саратов 2013.

³ S. Živanov, Osnovi spoljne politike Rusije krajem 19. i početkom 20. veka, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 71-72, Novi Sad 2005, 90. Uporište ruske politike na Balkanu (“зона преимущественных интересов России”), od dolaska Petra Karađorđevića 1903. na kraljevski tron, bila je Srbija. Srpski radikali su ruskog cara oslovljavali s “Gospodar”. Rusiji su na Balkanu ipak “bile vezane ruke” nizom ugovora s Austro-Ugarskom o “zajedničkoj politici na Istoku”, počev od sporazuma u Rajštatu 1876, sporazuma 1897, u Mirčstegu 1903, u Buhlau 1908. kada je pristala na aneksiju Bosne i Hercegovine – vidí: И. С. Рыбачёнок, Россия и Австро-Венгрия на Балканах: соперничество и сотрудничество на рубеже XIX-XX веков, *Европейский альманах*, Москва 2007, 111-126; N. Tomović, Balkanski narodi u kriznoj 1908. godini, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Podgorica 2017, 143-144, 151.

⁴ Л. Ю. Пахомова, *Балканский лакмус. Австро-венгерская политика в Боснии и Герцеговине и российская дипломатия (1878–1908)*, Москва 2021, 18; Е. К. Вяземская, *Босния и Герцеговина: ее место и роль в европейских конфликтах начала XX века*, у: В “пороховом погребе Европы”. 1878–1914 гг, Москва 2003, 321. “Često se Bosna i Hercegovina smatrala bez svog subjektiviteta – kao objektom tuđe politike: velikih sila, matične države, susjeda” – prema: Л. Ю. Пахомова, Чужие территории как предмет диалога великих держав: Босния и Герцеговина в русско-австрийских отношениях в 1875–1908 гг, у: *Феномен диалога: философские и исторические аспекты*, Череповец 2020, 147.

⁵ A. Mitrović, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918.*, Beograd 2011, 111. «Берлинский конгресс заложил на Балканах основы тех конфликтов, развитие которых привело к 1914 г.» - vidí: О. Р. Айрапетов, *Внешняя политика Российской империи (1801–1914)*, Москва 2006, 351.

⁶ Угор. М. Екмеčić, *Ogledi iz istorije*, Beograd 2002, 371. В. Н. Виноградов, Об исторических корнях “горячих точек” на Балканах, *Новая и новейшая история*, № 4, Москва 1993, 3-12.

velikih sila na Balkanu, sljedećih je trideset godina označilo njen slom.⁷ Carska Rusija bila je jedna od velikih država s dugom historijom jakih veza i interesa na Balkanu.⁸ Balkanski Slaveni pod ruskim protektoratom, govorile su 1884. austrougarske diplomate, mogu prerezati naše “žile kucavice”.⁹ Iza stava da je zaštitnik pravoslavnih slavenskih naroda, Rusija se u biti zalagala za princip *pro domo sua*.¹⁰ Slavenofilski i panslavistički publicisti izrađivali su planove o slamanju Osmanskog carstva i Austro-Ugarske, te stvaranju “sveslavenske države” pod žezlom ruskog cara.¹¹ U Rusiji poznavanje slavenskih, naročito južnoslavenskih prilika, nije bila rašireno.¹² Krajem XIX i početkom XX stoljeća

⁷ M. Ković, Srbija u borbi za opstanak (1903-1914), u: *Dva veka moderne srpske diplomatije*, Beograd 2013, 146; И. С. Рыбаченок, Россия в Берлинской системе международных отношений, 1878–1914 годы, *Новая и новейшая история*, № 6, Москва 2013, 80-81; M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, Zagreb 2007, 109.

⁸ *Первая мировая война и судьбы европейской цивилизации*, 89. “Fond 146 “Славянский стол” Spoljnopoličkog arhiva Ruskog carstva Ministarstva spoljnih poslova (RF) sadrži niz dokumenata o ruskoj pomoći pravoslavnim Slovenima na Balkanu početkom XX stoljeća. Ova pomoć je bila neravnomjerno raspoređena. Više od dvije trećine sredstava otišlo je u Srbiju, Crnu Goru, Hercegovinu – prema: О. В. Павленко, *Славянский фактор в идеологии и внешней политике Российской империи и монархии Габсбургов (1830-е гг. – 1914 г)*, Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Российский государственный гуманитарный университет, Москва 2022, 427; opšir. S. Terzić, *Na kapijama Konstantinopolja: Rusija i balkansko pitanje u 19. veku*, Beograd 2021.

⁹ Д. О. Пономарев, *Австро-Венгрия и Османская империя в системе международных отношений на Балканах в начале XX века*, Вестник Челябинского государственного университета, № 41(179), Челябинск 2009, 141-143.

¹⁰ И. С. Рыбаченок, Политика России на Балканах на рубеже XIX-XX веков: цели, задачи и методы, *Труды Института российской истории*, Вып. 9, Москва 2010, 393-395; N. Tomović, Ruska javnost prema proglašenju aneksije Bosne i Hercegovine, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2022, 113. U drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća u Rusiji je došao do izražaja “nagli razvoj slavistike. To je u velikoj mjeri posljedica buđenja interesiranja ruske javnosti za položaj južnih i zapadnih Slavena van Rusije i geopolitičkih ambicija Ruskog carstva u jugoistočnoj Evropi, gdje je Petrograd želio da igra na „slavensku kartu” - opšir. О. Н. Новикова, *Боснийско-герцеговинская политика Австро-Венгрии последней трети XIX - начала XX в. и ее роль в развитии международных отношений на Балканах*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ставропольский государственный университет, Ставрополь 2006; Н. С. Киняпина, *Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX века (1878-1898)*, Москва 1994.

¹¹ Kreator ruske vanjske politike bio je car. Ministar vanjskih poslova imao je ulogu izvršitelja njegovih planova – prema: V. V. Zajcev, Rusija i Balkanski savez: javno mnijenje i diplomacija (1878-1897), *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 1999, 75, 89.

¹² К. А. Касаткин, «Балканы» в российских энциклопедических словарях первой половины XIX века, *Научный диалог*, № 8, Екатеринбург 2021, 348-348. Ruska štampa je nabrajala kao slavenske jezike: češki, bohemijski, srpski, crnogorski, dalmatinski, horvatski” i “kroatski” – prema: M. Todorova, *Imaginary Balkan*, Beograd 1999, 152. S druge strane začetke politike „meke moći” Rusije prema Bosanskom pašaluku uspostavlja Aleksandar Giljferding (А. Ф. Гильфердинг), prvi ruski konzul u Sarajevu (1857-1858). U duhu slavenofilstva i panpravoslavlja, postavio je osnove ruske politike prema ovom pašaluku, približivši ga ruskoj javnosti,

oživljava vizantijska imperijalna ideologija u ruskoj društveno-političkoj svijesti.¹³ Prvih godina XX stoljeća ruske diplomatske misije u Austro-Ugarskoj rade na prikupljanju informacija o položaju Slavena i drugih etničkih manjina u toj državi.¹⁴ U desetljeću prije svjetskog rata vodeću ulogu u provedbi balkanske politike Rusije imalo je Ministarstvo vanjskih poslova, koje nije bilo spremno saslušati mišljenja drugih resora na ovom području.¹⁵

Rusija – ogromna država, ekonomski i tehnološki nerazvijena, svakom obrazovanom Evropljaninu se krajem XIX stoljeća činila kao “praistorijska, birokratizovana autokratija”.¹⁶ Glavni zadatak njene spoljne politike podrazumijevao je očuvanje dugoročnog mira u svijetu i jačanje vojnog potencijala Rusije radi uvećanje njene uloge među velikim silama.¹⁷ Na početku

kao i njegovo pravoslavno stanovništvo, utičući na razvoj njegove srpske nacionalne svijesti. Dvadesetogodišnje iskustvo ruskih diplomata bilo je od velike važnosti za oblikovanje politike Rusije. Razvile su se ideje o o tom prostoru i njegovom značaju. Prestao je biti “terra incognita”. Čim se opet, nakon 1878., pojavilo “bosansko pitanje”, ruski su se diplomati osvrtni na izvještaje svojih prethodnika. To je omogućilo zauzimanje promišljenog stava o “bosanskom pitanju” i uveliko spasilo Rusiju od ozbiljnih međunarodnih sukoba u nekoliko decenija – vidi: V. Simović, Začeci politike „meke moći” Rusije prema Bosni i Hercegovini na primjeru djelovanja Aleksandra Fjodoroviča Giljferdinga, u: *Balkan i Istok*, Banjaluka 2022, 9; B. Teinović, Prvi ruski konzul Aleksandar F. Giljferding o Srbima tri vere u Bosanskom ejaletu 1857/58. godine, u: *Rusija i Balkan*, Beograd 2022, 223-225; I. Terpić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878)*, Sarajevo 1988, 30-32; K. В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.*, Москва 2019, 395; D. Leovac, Ruska arhivska građa i istorija Bosne i Hercegovine u 19. veku sa osvrtom na najnovija ruska istraživanja, u: *Srbi na prostoru Bosne i Hercegovine od XV do XX veka*, Novi Sad 2020, 210-214.

¹³ Opšir. Л. А. Герд, *Константинополь и Петербург. Церковная политика России на православном Востоке (1878–1898)*, Москв 2006.

¹⁴ И. Крючков, *Сербия и Сербы Венгрии в донесениях Генерального консульства России в Будапеште в начале XX века (1901–1909 гг.)*, *Tokovi istorije*, br. 3, Beograd 2017, 12-13.

¹⁵ Б. Каширин, *Дозорные на Балканах: Русская военная разведка в странах Балканского полуострова накануне и в годы Первой мировой войны*, Москва 2014, 25.

¹⁶ Opšir. E. Hobsbaum, *Doba carstva: 1875-1914*, Beograd 2019.

¹⁷ А. В. Орлов, *Внешняя политика и международные отношения России с середины XIX века до 1918 года*, Санкт-Петербург 2011, 156; o spoljnoj politici Rusije opšir. *Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917*, Москва 1952; И. В. Бестужев-Лада, *Борьба в России по вопросам внешней политики в 1906-1910 гг.*, Москва 1961; М. Ю. Золотухин, *Россия, западноевропейские державы и Османская империя в период международных кризисов на Балканах (1885-1888 гг.)*, Москва 1993; А. Д. Сахаров, *История внешней политики России (конец XV в. - 1917 г.)*, В 5-ти кн, Москва 1999; А. В. Игнатъев, *Внешняя политика России. 1907–1914: Тенденции. Люди. События*, Москва 2000; В. В. Дегоев, *Внешняя политика России и международные системы: 1700-1918 гг.*, Москва 2004; В. В. Астахин, *История международных отношений и внешней политики России*, Москва 2010; И. С. Рыбаченок, *Закат великой державы. Внешняя политика России на рубеже XIX-XX вв: цели, задачи и методы*, Москва 2012; А. Д. Богатуров, *Международные отношения и внешняя политика России*, Москва 2017.

novog stoljeća živjela je u režimu svojevrsnog “birokratskog apsolutizma”.¹⁸ Ona je dalje nastavila tradiciju zaštite svojih interesa na Balkanu (“зона жизненных интересов России”), ali na oslabljenim pozicijama koje je 1905. donio rat s Japanom, što je dovelo do poremećaja ravnoteže velikih sila, kao i izbijanje revolucije.¹⁹ Početkom XX stoljeća rusko ministarstvo vanjskih poslova sanjalo je da Istanbul pretvori u “neutraliziran i slobodan grad”, koji ne pripada nikome, “ali s ruskim topovima na Bosforu”.²⁰ Ruski političari su upozoravali da je nakon rusko-japanskog rata i revolucionarnih previranja, Rusiji bilo nužno najmanje “двадцать спокойных лет” da se oporavi.²¹ Petar Stolipin (П. А. Столыпин), predsjednik vlade, govori 1907. da državi nisu potrebni veliki

¹⁸ U Rusiji je živjelo oko 120 etničkih zajednica, s velikim razlikama u stepenu društvenog i kulturnog razvitka. Većinu su, prema popisu iz 1897, imali neruski narodi (56,7%), Rusi (Velikorusi) su činili 43,3% stanovništva. Do 1914. broj stanovnika povećao se na 171,2 miliona (162,8 miliona isključujući Poljsku i Finsku). Na početku XIX stoljeća više od 100.000 stanovnika imali su samo Petrograd i Moskva. Na kraju tog stoljeća tu brojku prešlo je još 12 gradova. Pred Prvi svjetski rat gradsko stanovništvo je činilo 14,7% populacije. Gradovi su bili “otoci u oceanu seljaka”. Poseban uticaj je imala Ruska pravoslavna crkva koja je početkom XX stoljeća imala oko 100.000 sveštenika i oko 100.000 redovnika – prema: J. Pavković, “Rusija na barikadama”: revolucionarna 1905. godina, u: *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Tuzla 2017, 301-306.

¹⁹ *Первая мировая война и судьбы европейской цивилизации*, 74-77. Beogradska štampa je sa zebnjom pratila rusko-japanski rat i januarske nemire 1905. u Petrogradu. Radikalna “Samouprava” je iznosila da su revoluciju izazvali neprijatelji slavenstva. “Večernje novosti” su opisivale krvoproliće ispred Zimskog dvorca: “Гражданство, оно najgore vrste, obilježeno rečima ‘hleba i igara’ sukobilo se pred kapijom dvorca carevog sa njegovom vernom vojskom. Ona se borila sa onima, koji su, bog bi ih znao sa kakvim namerama, hteli da prodru u sjajne oduje caveve, i prostor pred Zimskom palatom sasvim očistila... Pred Zimskom palatom u Petrogradu prolivena je, dakle, ne ruska i slovenska, već izdajnička krv”. Dimitrije Tucović, jedan od vođa socijalističkog pokreta, pozdravio je revoluciju i ruski poraz u ratu s Japanom, smatrajući da je time “zadat silan udarac najreakcionarnijem režimu u Evropi” – prema: V. Martinov, *Rusija i panslavenstvo iz perspektive Dimitrija Tucovića*, u: *Nova “čitanja” Dimitrija Tucovića: sto godina posle*, Novi Sad 2015, 77-78.

²⁰ О. Н. Исаева, *Российская империя на Балканах: цели и итоги внешней политики*, u: *Историческая болгаристика (К 100-летию со дня рождения профессора Л. Б. Валева)*, Москва 2016, 247.

²¹ А. В. Игнатъев, *Своеобразие российской внешней политики на рубеже XIX–XX веков*, *Вопросы истории*, № 8, Москва 1998, 32-43; В. А. Зубачевский, *Политика России в Центрально-Восточной Европе (первая треть XX века): геополитический аспект*, Москва 2019, 61; С. Попов, *Гражданская Европа (1770-1871): društvena i politička istorija Evrope (1871-1914)*, Beograd 2010, 289. Tih mirnih godina ipak nije bilo: “Početak XX stoljeća obilježen je nizom sporova i sukoba. Većina njih – bosanska kriza, italijansko-osmanski rat, dva balkanska rata i neki drugi – direktno su uticali na interese Rusije”. “Žarišne tačke” tog vremena umnogome se, zaključuje Jelena Kostrikova (Е. Г. Кострикова), podudaraju sa savremenim: “Kao i prije sto godina, fokus je na Balkanu, Bliskom i Srednjem istoku. Ovo pokazuje stabilnost geopolitičkih faktora kako za Rusiju, tako i za ostatak svijeta”; opšir. Е. Г. Кострикова, *Внешняя политика в общественном мнении России накануне Первой мировой войны: 1908-1914 гг.*, Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Российская академия наук, Институт российской истории, Москва 2011.

potresi, nego Velika Rusija (“не великие потрясения, а Великая Россия”).²² Na savjetovanjima vojno-političkog vrha Carstva Stolipin 1908. ukazuje da se Rusija još oporavlja od revolucije i “sabira snage... U takvom trenutku ne može da se odluči na avanture, pa čak ni da aktivno ispoljava inicijativu u međunarodnim delima”, pošto bi u uslovima u kojima se nalazi Rusija – svaka politika “osim strogo odbrambene, bila ... glupost nenormalne vlade”.²³ “Развязать войну - значит развязать силы революции”, govorio je Stolipin. “Повратак Rusije u jugoistočnu Evropu” nakon neuspješne azijske avanture i izmjene spoljnopolitičke doktrine, “značio je istovremenu obnovu sveslavenskih ideja u javnom mnijenju, „renesansu slavenske ideje”.²⁵ Neriješeno Istočno pitanje, “suštinski problem koji je dobijao razne aspekte u raznim periodima”, ostaje poligon za odmjeraivanje snaga velesila.²⁶ “Боснийский вопрос” nije

²² “Političari i javne osobe različitih pogleda sanjali su o Velikoj Rusiji, ali svako je tu veličinu zamišljao na svoj način. Stavovi prema vladinoj politici također su bili različiti” – prema: Е. Г. Кострикова, *Геополитические интересы России и славянский вопрос: идейная борьба в российском обществе в начале XX века*, Москва 2017, 9-10. Grigorij Trubeckoj (Г. Н. Трубецкой), ruski diplomat, piše 1910. članak “Россия как великая держава” koji završava riječima: “Na poljima Mandžurije naši vojnici su pokazali, kao u davna vremena, svoju sposobnost umiranja; Od nas se sada traži još jedna sposobnost – sposobnost da živimo i organizujemo život naše otadžbine. U ovoj vještini leži odgovor na sve naše probleme - porast obrazovanja i produktivnosti, unutrašnja i spoljna politika, odbrana države, jednom riječju, sve ono što je za nas definisano jednim zajedničkim sloganom: Velika Rusija” - vidi: Г. Н. Трубецкой, *Воспоминания русского дипломата*, Москва 2020, 16.

²³ К. Ф. Шаццлло, *От Портсмутского мира к Первой мировой войне. Генералы и политика*, Москва 2000, 43; М. А. Фельдман, *Между войнами: восточная политика России глазами историка-фронтовика, Уральское востоковедение*, Вып. 6, Екатеринбург 2015, 10. U duhu ovih stavova Savjet državne odbrane, krajem januara 1908, pored ostalog, zaključuje da je zbog dezorganizacije materijalnog stanja u armiji i nepovoljne unutrašnje situacije nužno izbjegavati primjenu agresivnih akcija koje mogu izazvati političke komplikacije; te da kao osnova za izbijanje rata mogu da posluže samo akcije država koje nanose suštinski i za narodnu svijest očevadni udarac dostojanstvu i časti Rusiji. Car Nikolaj II je u zapisniku napisao: “Saglasan. Ko se čuva i Bog ga čuva” – prema: S. Živanov, *Osnovi spoljne politike Rusije krajem 19. i početkom 20. veka*, 93.

²⁴ В. А. Поцелуев, *История России XX столетия: (Основные проблемы)*, Москва 1997, 45.

²⁵ Е. В. Сироткина, *Образ Австрии в общественном мнении России в XIX - начале XX века*, Известия Саратовского университета, Новая серия. Серия: История. Международные отношения, т. 20, № 3, Саратов 2020, 568. Astrid Tuminez, autorica knjige *Russian nationalism since 1856: ideology and the making of foreign policy*, Oxford 2000, navodi da su 1906-1910. “s jedne strane, ruski zvaničnici su željeli da ostanu u prijateljstvu sa Turskom i Austrijom, a s druge, zvanična politika je željela i da povrati međunarodni prestiž podržavanjem balkanskih Slavena u borbi protiv turske i austrougarske i njemačke hegemonije. Među onima koji su podržavali tu liniju bili su car, Izvoljski (ministar inostranih poslova – prim. S. B), njegov pomoćnik Čarikov i poslanici desnog nacionalističkog tabora Dume - prema: О. А. Чернов, Н. В. Чарыков в период боснийского кризиса 1908-1909 гг, *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*, т. 18, № 3, Самара 2016, 67.

²⁶ М. Екмеčić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, II, Beograd 1989, 602; opšir. *Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII - начало XX в.*, Москва 1978; А. С. Акопянц,

nakon 1878. ostao samo dio Istočnog pitanja, “postao je i unutaraustrijski problem. Ovo pitanje Petrograd je koristio kao sredstvo pritiska na Austro-Ugarsku i kao argument u prilagođavanju ruske balkanske politike”.²⁷ Balkan je početkom XX stoljeća za Rusiju bio jedan od važnih vanjskopolitičkih pravaca, pa su tamošnji društveno-politički procesi, imali posebnu ulogu u oblikovanju njenih konkretnih vanjskopolitičkih koraka. U ruskim političkim krugovima procjenjivano je da Austro-Ugarska želi “zauzeti mjesto Rusije u umovima, srcima i planovima balkanskih država”.²⁸ Tradicionalni element ruske vanjskopolitičke doktrine bio je pokroviteljski odnos prema pravoslavnim narodima. Svoj izraz našao je i u ideji tzv. slavenske solidarnosti, koja je često poprimala oblik panslavizma.²⁹

Nakon obilaska prijestonica zapadnoevropskih država u jesen 1907, ruski ministar spoljnih poslova Aleksandar Izvoljski (А. П. Извольский) je u izvještaju caru ocijenio da su poslije „smirivanja koje je nastupilo u Imperiji” i „zaključivanja diplomatskih sporazuma koji su nas osigurali od mogućnosti novih komplikacija na Istoku”, nastali uslovi koji su „vratili Rusiji potpunu slobodu akcije i mjesto koje joj pripada u redu velikih evropskih država”.³⁰ On i austrougarski ministar spoljnih poslova grof Alojz Erental (A. Lexa von Aehrenthal), sastali su se u septembru 1908. u Buhlau (Buchlau), gdje su, između ostalog, postigli i načelni sporazum (“джентльменское соглашение”) o

Восточный вопрос в геополитике России, *Интерэкспо. Гео-Сибирь*, № 6 (2), Новосибирск 2015, 44–48.

²⁷ Opšir. Л. Ю. Пахомова, *Боснийский вопрос в русской внешней политике в 1878–1908 гг.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, Москва 2010, <http://www.hist.msu.ru/Science/Disser/Pakhomova.pdf>.

²⁸ Ар. А. Улуян, *Взгляд имперской России на Балканы (начало XX в), и: Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в)*, Санкт-Петербург 2006, 318-321.

²⁹ Sredinom 1907. vanjskopolitička nastojanja Beča nisu promakla ruskoj pozornosti. Primijećene su promjene u “odnosu Austro-Ugarske prema slavenskim državama Balkana” nakon imenovanja barona Erentala za ministra vanjskih poslova, koji, za razliku od svog prethodnika grofa Golukhovskog, “politički miluje” i kroti ih (Slavene). Austrougarska diplomatija imala je uspjeha u Bugarskoj, Srbiji i Crnoj Gori. Brojni predstavnici referentnih skupina u Rusiji formirali su stav o Austro-Ugarskoj kao “bolesniku srednje Evrope” (po analogiji s “bolesnikom u Evropi” – Osmansko carstvo), te da se “u Evropi postavlja novo pitanje: o sudbini Austrijskog carstva”. Prisutna u ruskom društveno-političkom diskursu bila je i tema ujedinjenja Srbije i Crne Gore da bi se stvorila brana proboju Austro-Ugarske na istok – vidi: Ар. А. Улуян, *Взгляд имперской России на Балканы (начало XX в)*, 324-325.

³⁰ Zaključivao je da su „nastale povoljne mogućnosti za aktivniju spoljnu politiku”, koju bi trebalo usmjeriti na dobijanje jače podrške Francuske ruskoj politici na Bliskom Istoku, zbližavanju s Britanijom, sporazumevanju s Austrougarskom, radi sređivanja prilika na Balkanu”, te rješavanje izmjene sporazuma o moreuzima u korist Rusije – vidi: D. Kovačević, *Diplomatija imperatorske Rusije o aneksiji Bosne i Hercegovine „politika balansiranja” 1908–1909*, u: *Srbi na prostoru Bosne i Hercegovine od XV do XX veka*, Novi Sad 2020, 434-435.

austrougarskoj aneksiji Bosne i Hercegovine.³¹ Beču je trebalo dopustiti provođenja aneksije.³² Zauzvrat, od njega se očekivalo da podrži ruske interese u vezi sa osmanskim moreuzima.³³ Ruski mislioci tumačili su sudbinu Istanbula s različitih pozicija. Generalno, trebao je biti ruski, a onda je svako imao svoja

³¹ А. В. Георгиев, Царизм и российская дипломатия накануне первой мировой войны, *Вопросы истории*, № 3, Москва 1988, 59-60; П. Н. Милоков, *Воспоминания*, Москва 1991, 305-306; П. Милосављевић, Русская политика по отношению к Сербии в 1908–1914. годах, *Balkanica*, XXI, Beograd 1990, 212. Izvoljski je nakon “mladoturske revolucije” govorio Milovanu Milovanoviću, ministru spoljnih poslova Srbije, kako je aneksija Bosne i Hercegovine «rešena stvar», da će se pravdati kao “interes mira na Balkanu i u Evropi”, te da niko neće “vaditi mač iz korica” da bi otjerao Austro-Ugarsku iz Bosne i Hercegovine. Milanoviću nije otkrio svoju prepisku s Erentalom i traženje naknade u moreuzima za aneksiju BiH. Stav Izvoljskog je uticao na Milovanovića da prihvati pitanje nadoknada kao ključnu taktiku Srbije u razvoju krize. Britanski političari su Milovanoviću kazali da Srbija nema šta da traži u Bosni i Hercegovini, jer je to pitanje odnosa velikih sila. Bečki kongres je odredio odnose u zapadnoj Evropi, a Berlinski u centralnoj Evropi i na Balkanu, pa odluka Austro-Ugarske o aneksiji nije bila protivna tom nasljeđu. U Srbiji to niko nije shvatao. Noseća politička ideja u njoj je polazila od toga da u Bosni i Hercegovini živi isti narod kao u Srbiji i da je njen zadatak da ga pripoji. Na skupštinskom zasjedanju, nakon aneksije, Milovanović je navodio da velike sile ne priznaju Srbiji pravo na Bosnu i Hercegovinu i da takav stav nije zasnovan samo na njihovim interesima, već i na nemogućnosti da se pravo na samoopredjeljenje naroda primijeni u Bosni i Hercegovini zbog Hrvata i muslimana koji su “autentični narodi tamo (što skoro nikom nije bilo jasno)”. On je znao da je tvrdnja o jednom narodu sporna i da bi insistiranje na tome dovelo Srbiju u neugodnu poziciju naspram velikih sila – prema: L. Vrkiatić, *Pojam i biće srpske nacije*, Novi Sad 2009, 226-227; N. Anžel, *Diplomska misija Milovana Milovanovića u zapadnoevropskim prestonicama na početku aneksione krize 1908. godine*, *Srpski istorijski časopis*, br. 5, Banjaluka 2022, 81-85.

³² Izvoljski je još u julu uputio “austrijskoj vladi memorandum s prijedlogom da se pregovara o aneksiji Bosne i Hercegovine od strane Austrije u zamjenu za promjenu konvencije o crnomorskom moreuzu u korist Rusije” – vidi: E. Г. Кострикова, *Геополитические интересы России и славянский вопрос: идейная борьба в российском обществе в начале XX века*, 128. Tokom “bosanske krize” koja je testirala politiku dogovora i balansiranja u vladajućim krugovima Rusije pojavile su se dvije “partije”: pristalice defanzivne politike (Столыпин, В. Н. Коковцов) i njihovi istomišljenici) i oni koji su smatrali da je moguće postići spoljnopolički uspjeh u kontaktu s britanskom diplomatijom ili malim vojnim sredstvima (Извольский, Ф. Ф. Палицын). Nikolaj II je podržao avanturistički plan Izvoljskog, precjenjujući dostignuća ruske politike posljednjih godina” – vidi: А. В. Игнатьев, Последний царь и внешняя политика, *Вопросы истории*, № 6, Москва 2001, 3-24.

³³ А. В. Болдырев, Босфор и Дарданеллы как геополитическая проблема в представлении российских военных и дипломатов на рубеже XIX-XX веков, u: *Çarlık Rusyası ve Boğazlar*, Istanbul 2022, 317; N. Tomović, Концепције руског министра иностраних послова Изволског о анексији Босне и Херцеговине, *Istorija 20. века*, br. 2, Beograd 2001, 27-28. Na putu prema moreuzima Rusija se “suočila s koalicijom evropskih sila, koja joj je, privremeno zaboravljajući na sopstvene razlike, blokirala put ka Bosforu i Dardanelima”. “Možemo samo da ocrtamo ciljeve naše politike po pitanju moreuza”, pisao je Nikolaj II, “a zauzimanje Dardanela je, naravno, najpoželjnije. Ali kada i kako se ovaj cilj može postići, sada je nemoguće reći. To u potpunosti zavisi od okolnosti”; opšir. А. В. Болдырев, *Черноморские проливы во внешней политике России на рубеже XIX-XX вв.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва 2003; И. С. Рыбачёнок, “Орудие, направленное против России”. *Записка дипломата о Босфоре и Дарданеллах*, *Источник*, № 1(14), Москва 1995, 5-13.

razmišljanja, diktirana potrebom stvaranja slavenske federacije, rješavanja Istočnog pitanja ili razumijevanja uloge i značaja same Rusije.³⁴ Prema principu “услуга за услугу” i usaglašenom memorandumu Izvoljski je priznao pravo Austro-Ugarskoj na aneksiju Bosna i Hercegovina - “хотя письменных подтверждений тому не существует”.³⁵ Nije vidio ništa novo u tom sporazumu, jer je Austro-Ugarska već vladala u Bosna i Hercegovina, “не намjeravajuћи да је никоме даје”. Promjena njenog pravnog statusa nije ništa de facto mijenjala. Petrograd (Санкт-Петербург) nije bio spreman da se bori sa Austro-Ugarskom i Njemačkom oko Bosna i Hercegovina.³⁶ Rusku politiku je

³⁴ В. И. Косик, *Константинополь – русская дорога*, Славяноведение, № 1, Москва 2015, 26; opšir. В. А. Котельников, *Восточный вопрос в русской политике и литературе*, Русская литература, № 2, Санкт-Петербург 2004, 3-39; А. А. Григорьева, *Панславизм: идеология и политика (40-е годы XIX - начало XX века)*, Иркутск 2013, 171-172.

³⁵ Ю. В. Лунева, *Боснийский кризис 1908-1909 годов: провал тайной сделки Извольского и Эрентала*, *Новая и новейшая история*, № 2; Москва 2009, 52-67. Natalija Naročnicka smatra да је Izvoljski bio spreman “торговать Боснией”, radi moreuza: “Njegovi tajni pregovori, skriveni čak i od cara i samoinicijativno preduzeti, sa šefom austrijskog ministarstva inostranih poslova A. Erenthalom u Buchlauu očigledno su bili osuđeni na propast” – vidi: Н. Нарочницкая, *Россия и Сербия в эпоху перемен. III. Сербия и русские в социальных экспериментах и геополитических катаклизмах XX столетия*, *Перспективы. Электронный журнал*, № 1, 2023, https://www.perspektivy.info/upload/iblock/929/iyq9zlf421cqpngufz4c4ds4y2pwq9v2/1_2023_7_20.pdf. U historiografiji postoje “različita mišljenja o razlozima za „diplomatsku Cušimu” za rusku vladu, koja je uslijedila nakon objelodanjivanja dokumenata o aneksiji. Čini se да је најобјективније истраживање Aleša Skrivana (A. Skřivan, *Schwierige Partner. Deutschland und Österreich-Ungarn in der europäischen Politik der Jahre 1906 - 1914*, Hamburg 1999). Prema njegovom mišljenju, memorandum je Izvoljski sastavio prije pregovora s Erentalom u Buhlauu i dobio odobrenje cara Nikolaja II, što isključuje rašireno mišljenje да је ministar djelovao samo po sopstvenom nahođenju. Razlog за јавност оптужбе ministra Izvoljskog за samovolju, prema Skrivanu, jeste то што Nikolaj II, који је spoljnu politiku doživljavao kao svoj domen, nije smatrao potrebnim да upozori druge ministre на predstojeći sporazum. Pošto је sve propalo, car је оптужио Izvoljskog за samovolju i svu odgovornost за neuspjeh prebacio на njega” – prema: G. Sibgatullina, *Бывший союз трех императоров: отношения между Россией, Германией и Австро-венгрией в период Боснийского кризиса 1908-1909 гг.*, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, Yıl 5, Sayı 17, Ardahan 2013, 33. Ruska spoljna politika је, konstatira Petar Multatuli, uvijek bila “прерогативой царствующего монарха”, па и Nikolaja II, који се “i по закону, i по tradiciji, i по убеđenju, bio је суверени вођа spoljne politike”; о spoljnoj politici Nikolaja II opšir. П. В. Мультагули, *Внешняя политика Императора Николая II 1894-1917 гг: этапы, достижения, итоги*, Москва 2019.

³⁶ On је računao i на “низ prednosti” koje је Rusija dobila од aneksije Bosne i Hercegovine. Nakon aneksije broj Slavena u Habzburškom carstvu се повећао - važan korak ка njegovoj slavenizaciji. Aneksija је довела до porasta antiaustrijskog raspoloženja у Srbiji, Crnoj Gori i drugim balkanskim državama, што је omogućavalo да се u budućnosti stvori Balkanska unija под okriljem Rusije. U slučaju evropske konferencije, Rusija bi mogla да се “ponaša као branilac interesa Slavena, dozvoljavajući umjerenu kritiku aneksije” – prema: И. В. Крючков, *Россия и Австро-Венгрия: политика сотрудничества и компромиссов на Балканах (1896–1908 гг)*, у: *Российско-австрийский альманах: исторические и культурные параллели*, Вып. VI, Ставрополь 2018, 24; upor. Z. Šehić, *Historijske pretpostavke aneksione krize, Prilozi*, br. 28, Sarajevo 1999, 144.

okarakterizirao kao politiku “zdravog egoizma”.³⁷ Smatrao je da se ne treba sporiti “oko sitnica, već stvar gledati široko i čvrsto krenuti putem potpuno lojalne, otvorene politike”.³⁸ Pisao je svom pomoćniku Čarikovu (Николай В. Чарыков) da prema odluci Beča, “najava aneksije Bosne i Hercegovine u bliskoj budućnosti izgleda konačno i neopozivo. (Ova) odluka... ne tiče se ni naših strateških ni ekonomskih interesa”.³⁹ Čarikov je također vjerovao da aneksija Bosne i Hercegovine ne utiče na ruske interese.⁴⁰ Car Nikolaj II (Николай II А. Романов) je bio zadovoljan postignutim dogovorom: “Ovo bi bilo rješenje za staro pitanje. Pamtiću 8. septembar 1908. godine”.⁴¹ Nakon vijesti o sporazumu u Buhlau (“Скандал Бухлау”) drugi ministri su bili zatečeni saznanjem o stvari koja je “pogađala interese Carstva”.⁴² Ovaj sporazum je, navodi Tejlor (Alan

³⁷ Е. В. Низалова, С Англией или Германией: вопросы внешней политики России на заседаниях Государственной думы третьего созыва в феврале декабре 1908 г, *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*, № 17(43), Санкт-Петербург 2007, 243.

³⁸ Njegov koncept regionalnih sporazuma apsorbirao je iskustvo pruskog kancelara Bizmarka, koji je sklapao saveze različitog značaja sa suparničkim silama. Izvoljski je bio polaskan usporedbama sa “željezним kancelarom” – prema: В. Е. Авдеев, Александр Петрович Извольский, *Вопросы истории*, № 5, Москва 2008, 73.

³⁹ Угор. П. В. Мультигули, *Внешняя политика Императора Николая II (1894-1917)*, Москва 2012, 447; Е. В. Сироткина, “Не остается ничего другого как надеяться на Бога и выполнять свои обязанности”: А. фон Эренталь и развитие австрийско-российских отношений в начале XX в, *Известия Саратовского университета*, Новая серия. Серия: История. *Международные отношения*, т. 15, № 2, Саратов 2015, 82-87.

⁴⁰ Na osnovu informacija iz Bosne i Hercegovine (“prema ruskim vojnim agentima”), “ruska vlada je obaviještena da njeno stanovništvo neće podizati široke antiaustrijske parole” – vidi: Л. Ю. Пахомова, *Балканский лакмус. Австро-венгерская политика в Боснии и Герцеговине и российская дипломатия (1878-1908)*, 230-234.

⁴¹ “Beč se obavezao da će podržati zahtjev da svi brodovi iz Rusije i drugih crnomorskih država dobiju pravo da slobodno prolaze kroz Bosfor i Dardanele. Bugarska je proglašena nezavisnom državom, a Ferdinand Koburški – kraljem”. Ministri su se dogovorili i „o evakuaciji austrougarskih trupa iz Sandžaka... o predaji ostrva Krit Grčkoj i o prijemu Srbije i Bugarske u Dunavsku komisiju priobalnih država” – prema: Е. Г. Кострикова, Боснийское фиаско А. П. Извольского и русское общество. 1908–1909 гг, *Труды Института российской истории*, Вып. 9, Москва 2010, 425-427; П. А. Искендеров, Балканский «пасьянс» Белграда (1903–1914 гг), у: *История Балкан. На переломе эпох (1878–1914 гг)*, Москва 2017, 291; Л. Ю. Пахомова, Бикфордов шнур. Россия и аннексия Боснии и Герцеговины в 1908 году, *Родина*, № 8, Москва 2008, 75-76; Ю. А. Писарев, Балканская политика России и Турция накануне первой мировой войны (1908–1914), *Balkanica*, XV, Beograd 1984, 162.

⁴² А. В. Игнатъев, Россия в международных отношениях 1908–1909 годов. Политика балансирования, у: *История внешней политики России*, т. 5, Конец XIX — начало XX века (От русско-французского союза до Октябрьской революции), Москва 2018, 234. Čarikov je javljivao caru Nikolaju da u političkim krugovima i štampi raste nerazpoloženje “na samu ideju o zajedničkim akcijama između Rusije i Austrougarske”. Car je odgovorio: “Sasvim razumljivo nerazpoloženje” - prema: Е. Г. Кострикова, *Геополитические интересы России и славянский вопрос: идейная борьба в российском обществе в начале XX века*, 130-132.

Taylor), bio “poslednji uzaludni trzaj diplomatske nezavisnosti dveju umirućih carevina”.⁴³

Za ostvarivanje ruskih interesa i nadzora nad moreuzima (“geostrateški dragulji”) trebalo je osigurati pristanak Velike Britanije i Francuske. One su smatrale da se ne može dozvoliti Rusiji slobodan prolaz kroz moreuze ako ga nemaju i druge sredozemne sile. Britanci su se plašili da bi rusko širenje na jug ugrozilo njihov položaj na Bliskom istoku i kontrolu nad Indijom.⁴⁴ Sva historija oko pregovora “в Бухлау сильно ударила по репутации России” i samog Izvoljskog.⁴⁵ Svjestan kraha nada za “мирное переустройство” Balkana, žalio se da je “nasamaren”.⁴⁶ Za Erentala se u Rusiji govorilo kao o «prevarantu», «spletkaru», «podmuklom protivniku». “Новое время” je navodilo da je Izvoljski, “na sramotu Rusije”, predao zaštitu pravoslavnih Slavena Velikoj Britaniji i Francuskoj.⁴⁷ Oni nije robovao panslavističkoj ideji ali je bio osjetljiv na javno mnjenje, kod koga je osjećaj slavenske solidarnosti bio izraženiji nego

⁴³ Opšir. A. Tejlor, *Habzburška monarhija: 1809-1918.: istorija Austrijske carevine i Austrougarske*, Beograd 2001; Ю. В. Лунева, *Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны (1908-1914)*, Москва 2017.

⁴⁴ Я. В. Вишняков, *Сербо-черногорские отношения и боснийский кризис 1908-1909 гг. Историjski zapisi*, br. 2, Podgorica 2010, 127; К. Klark, *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914.*, Smederevo 2014, 29-31; opšir. И. И. Астафьев, *Вопрос о черноморских проливах в период Боснийского кризиса 1908-1909 годов, Вестник Московского университета, № 1, Серия IX. История*, Москва 1967, 35-53.

⁴⁵ И. В. Крючков, *Россия и Австро-Венгрия: политика сотрудничества и компромиссов на Балканах (1896-1908 гг.)*, 24; D. Kovačević, *Diplomatija imperatorske Rusije o aneksiji Bosne i Hercegovine „politika balansiranja“ 1908-1909*, 463-464; opšir. В. А. Емец, А. П. Извольский и перестройка внешней политики России, у: *Российская дипломатия в портретах*, Москва 1992, 336-355; В. Е. Авдеев, *А. П. Извольский - глава внешнеполитического ведомства России: 1906-1910 гг.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва 2006.

⁴⁶ Н. М. Тихонова, *Образ Балкан и Ближнего на страницах “Русская мысль” в начале XX в.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Южный федеральный университет, Ростов на Дону 2018, 166. Izvoljski je žudio je da Rusiju afirmira velesilu. Činilo mu se idealnim zadobijanje kontrole nad osmanskim moreuzima, posebno što se tvrdilo da bi rat s Japanom završio drugačije da je ruska crnomorska flota mogla proći kroz njih i pružiti pomoć. Smetnuo je s uma da je to u vremenu kada je glavnina ruske flote već bila uništena, postalo akademsko pitanje. Izvoljski je imao pronicljivu inteligenciju, ali Erental je bio prepredeniji – prema: L. Kardum, *Suton stare Europe – Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*, Zagreb 2009, 40.

⁴⁷ Stavovi velikih sila tokom aneksione krize nisu ovisili samo od njihovih ministara spoljnih poslova i njihovih karaktera. Oni su bili određeni međunarodnim i unutrašnjim položajem svake države posebno. U “reakcionarnoj zavjeri” Rusije, Austro-Ugarske, Njemačke, Italije, Francuske i Velike Britanije 1908, Austro-Ugarska je “dobila pristanak zavjerenika da anektira Bosnu i Hercegovinu”, a Rusija da, radi sprječavanja širenja persijske revolucije u Aziji, “izvrši napad na Perziju i okupira Azerbejdžan. I to je bitno, “a ne nagađanje da li je Erental nadigrao Izvoljskog i da li bi rat mjesto 1914. izbio još 1909. godine da nije bilo mudrog ser Eduarda Greja na kormilu engleske spoljne politike” – prema: E. Redžić, *Prilozi nacionalnom pitanju*, Sarajevo 1963, 62.

kod viših političkih krugova.⁴⁸ Plašeci se da bi ono moglo uvući Rusiju u rat kao 1876., traženi su u Petrogradu načini da se stišaju bučne manifestacije nezadovoljstva zvaničnom politikom.⁴⁹

Vrijeme proglašenja o aneksiji, zaključuje Milorad Ekmečić, i način na koji je izvedena nisu odredile diplomate, već zbir historijskih događaja koji oni nisu predviđali.⁵⁰ Beču je unutrašnja kriza u Osmanskom carstvu bila pogodan trenutak da se realizira pripremljeni plan u pogledu statusa Bosne i Hercegovine.⁵¹ Car Franjo Josip (Franz Joseph I) ubrzo je potpisao akt o aneksiji.⁵² Djelovati i biti doživljen kao evropska velesila ostao je primarni cilj

⁴⁸ Kad je 5. oktobra car Franjo Josip potpisao dekret o aneksiji, Izvoljski nije bio suviše uznemiren, gotovo siguran da će dobiti pristanak Francuske i Velike Britanije za izmjenu režima plovidbe kroz moreuze. Zato je savjetovao srpskoj vladi da se pomiri s činom aneksije. U Parizu i Londonu nije naišao na očekivani odaziv, zaključio je da od željene kompenzacije neće biti ništa. Nije mogao računati ni na podršku Berlina, iako je i tamo tražio pomoć – prema: L. Kardum, Aneksiona kriza i Friedjungov proces, *Politička misao*, br. 1, Zagreb 1993, 136-137; opšir. A. B. Гостенков, Боснийский кризис, *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*, № 2, т. 4, Санкт-Петербург 2013, 94-96; A. Rastović, Enigma Izvoljski: diplomatsko manevarisanje u pitanju aneksije, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 73, Novi Sad 2006, 79-87.

⁴⁹ N. Tomović, *Ruska javnost prema proglašenju aneksije Bosne i Hercegovine*, 118. Sretan sljed događaja dao je Izvoljskom argumente da rehabilitira svoje postupke i kritizira svoje protivnike. Ambasador u Parizu Nelidov (А. И. Нелидов) prenio je 26. septembra 1908. poruku francuskog kabineta o pripremanju Beča za objavu tajnih dokumenata iz 1881. godine. Izvoljski je naložio pravnom savjetniku Ministarstva vanjskih poslova Taubeu (М. А. Таубе) da izvrši odgovarajuće pretrage u arhivima. I neočekivano, ministar je saznao da je 1878, a zatim 1881, 1887. i 1897. Rusija pristajala na aneksiju Bosne i Hercegovine – prema: A. B. Георгиев, *Царизм и российская дипломатия накануне первой мировой войны*, 63.

⁵⁰ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, II, 604. Sudbinu balkanskih država rješavali su dvorski krugovi velesila a ne parlamenti – A. Г. Айрапетов, Балканы начала XX века: взгляд венгерского современника, u: *Австро-Венгрия: Центральная Европа и Балканы (XI-XX вв)*, Санкт-Петербург 2011, 343.

⁵¹ Pobjeda “Mladoturske revolucije” i proglašenje Ustava od strane nove osmanske vlade bio je alarm za austrougarske političke krugove. Strahovalo se da osmanski parlament ne proglasi odluku o integritetu Osmanskog carstva – vidi: N. Tomović, *Balkanski narodi u kriznoj 1908. godini*, 150.

⁵² E. К. Вяземская, Пороховой погреб на Балканах – Босния и Герцеговина 1878–1918 гг, u: *На путях к Югославию: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX в*, Москва 1997, 296. U pismu potpisnicama Berlinskog ugovora on je naveo da su događaji u Osmanskom carstvu uticali i na Bosnu i Hercegovinu, pa je trebalo ispuniti želje naroda za donošenjem ustava. Kako je za to bila nužna suverena vlast nad Bosnom i Hercegovinom, aneksija je bila jedino rješenje. Objavio je i da povlači svoje trupe iz Sandžaka. Ruski car je u svom odgovoru istakao: “Duboko i iskreno prijateljstvo prema tebi ne dozvoljava mi da od tebe sakrijem utisak koji je na mene učinilo prisajedinjenje Austro-Ugarskoj carevini jednostranim aktom, što je žalosno do krajnosti, provincija Bosne i Hercegovine, poverenih tebi na upravljanje na Berlinskom kongresu. Ograničiću se samo na konstataciju da položaj Bosne i Hercegovine ne može biti izmenjen drugačije nego odlukom država koje su potpisale taj traktat”. Dan nakon aneksije njemački kancelar Bilov (Bernhard von Bülow) je austrougarskom ambasadoru saopštio da „ukoliko iz sadašnjeg stanja nastanu kakve teškoće ili komplikacije, Austrougarska može u svim odnosima računati na Njemačku” – prema: S. Savić,

njegove politike.⁵³ Pripremajući se za aneksiju Bosne i Hercegovine, za šta je osigurala njemačku podršku i rusku saglasnost, Austro-Ugarska se sporazumijela s Bugarskom da ona proglasi nezavisnost, što se i desilo 22. septembra/5. oktobra u Trnovu. Dok je car Franjo Josip proklamacijom nastojao da narodima u Bosna i Hercegovina pokaže “samo ljubazno lice” ovog čina, dotle je bečka i peštanska štampa otkrivala sve ono što je on nastojao da prikrije. Vodeći bečki list “Neu Freie Presse”, objavljuje da je Bosna i Hercegovina za Austro-Ugarsku ono što su kolonije za ostale evropske sile.⁵⁴ U noti predatoj Porti, Austro-Ugarska je istakla da je čin aneksije *fait accompli* (gotova činjenica) i da povodom nje nije spremna da se upušta “ni u kakve diskusije ni sa Turskom ni sa drugim silama”. Ovakav tok događaja izazvao je politički potres u Evropi, iako aneksija “не была секретом ни для кого, - все о ней знали”.⁵⁵ Srpska vlada uputila je 7. oktobra protestnu notu velikim silama zbog aneksije Bosne i Hercegovine: “Ne bude li se u pogledu pokrajina moglo povratiti stanje stvoreno Berlinskim kongresom, srpska vlada je zatražila da se “Srbiji dosudi odgovarajuća naknada”.⁵⁶ Srbija se zanosila planovima o ujedinjenju “rasutog srpstva”. Petar Ritih (П. А. Ритих),

Zemaljski ustav za Bosnu i Hercegovinu iz 1910. godine, doktorska disertacija, Pravni fakultet, Kragujevac 2015, 37.

⁵³ Za razliku od Velike Britanije, Francuske, Njemačke i Rusije – koje su sve smatrane nacionalnim državama koje manjim etničkim skupinama nisu priznavale gotovo nikakva prava – multietnička Austro-Ugarska činila se zaostalom. Od 1867. do 1918., multietičnost, višejezičnost i multikulturalnost bili su u njoj ključni elementi vlasti – prema: A. Suppan, Je li Austro-Ugarska bila osuđena na propast?, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, br. 525=51, Zagreb 2016, 65, 69-70.

⁵⁴ Ovaj list piše da je Austro-Ugarska u pitanjima kolonijalne politike prema velikim silama pokazivala predusretljivost, da se V. Britanija tokom osvajanja Egipta i rata s Transvalom koristila tim prijateljstvom. Francuska je priznala da su joj u vrijeme borbi oko Tunisa i Maroka, iskazivane blagonaklone namjere: “Isključeno je da je Rusija zaboravila koliko je mogla crpsti spokojstva iz toga što je za vrijeme rusko-japanskog rata imala pouzdanog susjeda... Dakle, Austro-Ugarska ima izvjesna prava na prijateljska osjećanja ovih sila, koje su u kolonijalnim zapletima i ratovima blagodarno osjećale našu predusretljivost” – cit. prema: K. Milutinović, Aneksija Bosne i Hercegovine i socijalna demokratija, *Socijaldemokrat*, br. 10-11, Sarajevo 2002, 174-175.

⁵⁵ Б. М. Шапошников, *Мозг армии*, II, Ленинград 1929, 53. Primarni faktori koji su doveli do aneksije i krize bili su: austrougarska težnja da oslabi Srbiju; nemoć osmanskih vlasti da uvedu mir u Makedoniji; težnja Bugarske za nezavisnošću; izmjena spoljnopolitičke doktrine Rusije, koja se nakon poraza u ratu s Japanom, opet okrenula Istočnom pitanju i Balkanu, gdje se dokazivala kao sila – vidi: M. Ekmečić, Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice, *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*, Beograd 1997, 373-399.

⁵⁶ Ministarstvo inostranih poslova Srbije poslalo je upute poslanstvima u Parizu, Petrogradu i Rimu da Srbija mora “najviše polagati na sledeće naknade u kojima jedino može naći jemstva za čuvanje svoje nezavisnosti protivu pritiska Austro-Ugarske i eventualno austro-ugarske zajednice sa Bugarskom: ispravka granica ustupanjem Srbiji i Crnoj Gori jednog dela bosansko-hercegovačke teritorije na severnoj granici Sandžaka tako da Sandžak bude odsečen od A-ugarske i Srbija i Crna Gora dobiju zajedničku granicu, zatim osiguranje što punijeg prava saobraćaja i podizanje saobraćajnih sredstava kroz Sandžak za Srbiju, te da Srbija dobije preko Sandžaka i Crne Gore potpuno siguran izlaz na more” – prema: V. Dedović, Pregovori o srpsko-turskoj vojnoj konvenciji 1908. godine, *Bastina*, sv. 57, Leposavić 2022, 356.

ruski oficir i pisac koji je 1908. boravio u Srbiji, ističe da je u beogradskoj podoficirskoj školi posebna pažnja posvećena predavanjima iz historije i geografije - "Velike Srbije od mora do mora" ("среди прочих предметов, преподавали «историю и географию Великой Сербии от моря до моря»").⁵⁷

Javnost u Srbiji je za aneksiju saznala 5. oktobra 1908, u vanrednom izdanju lista "Politika" na kome je velikim naslovom bilo ispisano "Bugarska kraljevina - aneksija Bosne".⁵⁸ Srpska vlada je dovedena pred svršen čin. Širom Srbije održavani su javni skupovi u kojima se pozivalo na "rat protiv Austrije".⁵⁹ Srpska vlada se zaklanjala iza međunarodnog prava.⁶⁰ Branila je tako, paradoksalno, osmanski suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom, sve u nadi da će oblasti imati slabog sizerena i samim tim uživati veću autonomiju.⁶¹

⁵⁷ A. Шемякин, *Сербия и Сербы накануне Балканских войн глазами Русских (к дискуссии о «современном» государстве)*, *Tokovi istorije*, br. 1, Beograd 2015, 29; J. Višnjakov, *Nacionalno pitanje i vojno-politička doktrina srpske države početkom XX veka*, 329.

⁵⁸ N. Anžel, *Diplomatska misija Milovana Milovanovića u zapadnoevropskim prestonicama na početku aneksione krize 1908. godine*, 86.

⁵⁹ U napetoj situaciji u Srbiji najaktivniji su, pored političara, bili umjetnici i književnici. Branislav Nušić je inicirao u oktobru osnivanje organizacije Narodna odbrana koja je u slučaju rata trebalo da postane "matica za prikupljanje i organizovanje dobrovoljačkih odreda". Ona je sabrala između 150.000 i 300.000 dobrovoljaca – prema: M. Radojević, *Svedočanstva o Narodnoj odbrani, Vojnoistorijski glasnik*, br. 1-2, Beograd 2004, 110-116; R. Gaćinović, *Aneksija Bosne i Hercegovine uzrok opšte turbulencije na Balkanu, Politička revija*, br. 1, Beograd 2014, 210; V. Ivetić, *Politička uloga ministara vojnih Kraljevine Srbije od 1903. do 1914. godine*, 91-92; M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, II, 606-607.

⁶⁰ Vjerovalo se u srpskim političkim krugovima, dalje, da će i Osmansko carstvo ustati na odbranu svojih prava i da bi se mogao stvoriti vojnički savez i s njom. U Istanbul je poslat Stojan Novaković. Na njegovo pitanje da li Evropa mora da odobri Austro-Ugarskoj proglas aneksije, tamošnji ruski poslanik Zinovjev (Иван А. Зиновьев) mu je odgovorio da se to mora odobriti, jer se „ne može voditi rat“. Nije trebalo mnogo da se vidi da od srpskog saveza s osmanskom državom neće biti ništa. Porta nije bila spremna za borbu – vidi: M. Vojvodić, Stojan Novaković i Rusija, *Bratstvo*, br. 8, Beograd 2004, 65-84; B. Nadoveza-M. Perić, Milovan Milovanović kao diplomata, *Politička revija*, br. 1, Beograd 2020, 164; A. Ичйер, *Сербия и Турция в годы младотурецкой революции и Россия, Srpske studije*, br. 6, Beograd 2015, 287.

⁶¹ U vrijeme aneksione krize među srpskim političarima pojavile su se dve koncepcije. Prva, dominantna, naklonjena ratnoj opciji, oslanjala se u svojoj nemoći na suverena prava Osmanskog carstva i Berlinski ugovor iz 1878. godine. Druga, oličena u šefu srpske diplomatije Milovanu Milovanoviću, težila je sporazumu sa Austro-Ugarskom, kojim bi dio teritorija što ih je ona do tada držala pod okupacijom bio prisajedinjen Srbiji. Milanović je pokušavao da "Srbija dobije oblast Polimlja i Huma, tako se teritorijalno spoji sa bratskom Crnom Gorom i stekne izlaz na Jadransko more. Tako bi Srbija ojačala svoj položaj, onemogućila dalju ekonomsku izolaciju i postigla nekakav zajednički cilj sa silama Antante. Ostali političari verovali su da Srbija, bez obzira na žrtve, neprihvaćene pretenzije i prava koja ipak nisu imala bezrezervnu podršku većine narodâ koji su živeli u Bosni i Hercegovini, treba da istraje do kraja" – nav. prema: Č. Antić, *Aneksija, sličnosti razlike*, <https://www.politika.rs/sr/clanak/58196/Aneksija-slicnosti-i-razlike>; Isti, *Otmica „srpske Burgundije“*, <https://www.politika.rs/scc/clanak/57274/Tema-nedelje/Stogodisnjica-aneksione-krize/Otmica-srpske-Burgundije>.

Beograd se pretvorio u “jedno groblje izgubljenih nada”.⁶² Duboko ogorčenje zavladao je u Srbiji, “gdje nitko živ nije mogao shvatiti ulogu Rusije u toj čitavoj stvari”.⁶³ Govorilo se i o “prokletstvu Berlinskog kongresa”.⁶⁴ Stojan Novaković, srpski historičar i političar, rezignirano je 1908. ustvrdio: “Da je ma ko znao šta Srbe čeka posle rata za oslobođenje 1876-1878. godine, ne bi počinjali ni 1875. bunu u Bosni i Hercegovini, ni 1876. rat sa Turskom”.⁶⁵

Najveći dobitak habsburška sila stekla je, prema njegovom sudu, na balkanskom prostoru 1878, kada je vojnički ušla u Bosnu i Hercegovinu i to zahvaljujući, kako se izrazio, “nemaru ruskih diplomata i nemačkim uticajima oko ruskog dvora”. Mislio je zapravo na popustljivo držanje Rusije na Berlinskom kongresu. “Na nama je”, kazao je Novaković pred poslanicima Narodne skupštine 2. januara 1909, “da postavimo srpsko pitanje ostavljajući svako uzdržavanje”. Na istoj sjednici je najprije ministar inostranih poslova

⁶² F. Ekmečić, *Bosna. Kratka popularna povijest*, Paris 1994, 61; E. Redžić, *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1993, 51. Beograd je bio izložen mogućoj invaziji sa sjevera. Za vrijeme “bosanske krize” 1908. Milovan Milovanović, srpski ministar inostranih poslova, patio je od noćnih mora – snivao je da ga ujutro budi neprijateljski vojnik pred vratima njegove spavaće sobe. Sekretar austrougarskog poslanstva 6. oktobra 1908. javljao je iz Beograda da se Milovanović “po opštem mišljenju, potpuno skljkao i ne gospodari svojim nervima” – vidi: D. Đorđević, Srpsko društvo 1903-1904, *Marksistička misao*, br. 4, Beograd 1985, 125, nap. 3; B. Nadoveza-M. Perić, *Milovan Milovanović kao diplomata*, 165.

⁶³ Srpski poslanik u Parizu, Milenko Vesnić je 5. oktobra izvjestio vladu u Beogradu da mu je ruski ministar Izvoljski kazao da Srbija i srpski narod nisu aneksijom ništa izgubili, nego efektivno dobili, da Srbi nisu ni smjeli ni misliti, da će Austro-Ugarsku istjerati iz Bosne i Hercegovine oružjem, a da Rusi ne mogu zbog Bosne i Hercegovine ugaziti u rat. Samo se po sebi razumije, naglasio je Izvoljski, da Rusi ne smiju pred svijetom kazati, da nisu sada sposobni za rat, pa ipak je baš to glavni razlog, “zašto toga ne čine”. Ni Austro-Ugarska ne dobiva, već “nasuprot gubi Novopazarski sandžak, a to mora da digne duh srpskoga naroda, jer mu stavlja u izgled, da će se jednom ovdje (t. j. u Sandžaku) sastati s Crnom Gorom«. Car Nikolaj II je smatrao da iz austrougarskog povlačenja iz Sandžaka proizlazi mogućnost da se “u budućnosti, pod određenim uslovima, odnosno u slučaju likvidacije turskog carstva, na ovom području vrate granice Sanstefanskog ugovora”- prema: F. Šišić, *Kako je došlo do okupacije a onda do aneksije Bosne i Hercegovine (1878. odnosno 1908): diplomatska strana njihova o šezdeset i tridesetogodišnjici događaja*, Zagreb 1938, 98; Ap. A. Улуњян, *Взгляд имперской России на Балканы (начало XX в)*, 330; P. Milosavljević, *Русская политика по отношению к Сербии в 1908–1914. годах*, 213.

⁶⁴ M. Vojvodić, Berlinski kongres – posle trideset godina (srpski pogled), u: *Akademске бесede*, I, Beograd 2016, 279; opšir. Isti, Srbija i aneksiona kriza 1908-1909, u: *Stogodišnjica aneksije Bosne i Hercegovine*, Banjaluka 2009; 119-159; M. Ekmečić, Pripreme Srbije za aneksionu krizu 1908-1909, u: *Spomenica Milana Vasića*, Banjaluka 2005, 331-350.

⁶⁵ M. Vojvodić, Stojan Novaković o Berlinskom kongresu, *Istorijski časopis*, god. XLIX, Beograd 2003, 194. Predsjednik Narodne skupštine Srbije Ljubomir Jovanović je na sjednici održanoj 29. septembra 1908. (po starom kalendaru) rekao: „Nacionalnom pravu srpskog naroda pretila opasnost. Ko su ljudi koji žive u Bosni i kakva prava oni treba da imaju kao narod, to se, braćo, zna. Danas u svetu ne postoji nijedan drugi narod osim Srba koji je živio nekad ili koji sada živi u Bosni... Srbi su tamo bili i pre stvaranja države Karla Velikog, da ne govorimo o državama koje su proistekle iz države Karla Velikog” – prema: J. Višnjakov, Nacionalno pitanje i vojno-politička doktrina srpske države početkom XX veka, u: *Rusija i Balkan u savremenom svijetu*, Banjaluka 2012, 331-332.

Milovan Milovanović upozorio da je pitanje koje je otvoreno proglasom aneksije Bosne i Hercegovine eminentno srpsko pitanje i istovremeno i evropsko pitanje u kome se “srpski karakter toga pitanja nije dovoljno odmah uočio”.⁶⁶ Tvrdio je da Srbija ne smije sama da se sukobi s Austro-Ugarskom jer „samoubistvo nije dokaz energije i snage, već bolesti i klonulosti”.⁶⁷

Srpska država se nije zadržala samo na diplomatskim i političkim pokušajima otpora aneksiji. Jovan Cvijić sačinio je djelo *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem* (1908).⁶⁸ U Londonu su predstavnici Srbije objašnjavali zašto se Srbija javlja po pitanju aneksije iako nije bila potpisnica Berlinskog ugovora.⁶⁹

⁶⁶ Stojan Novaković je iznio program s ciljem da se od Evrope traže garantije za tekovine koje je srpski narod do tada stvorio, ali i da joj se predstavi, zapravo prijateljima i neprijateljima, ono što srpskom narodu treba i bez čega on živjeti ne može. Program je proisticao prije svega iz iskustava prethodnih decenija u kojima je moćni sjeverni susjed (Habsburška monarhija) koristio sva politička i ekonomska sredstva, kako bi Srbiju onemogućio da se oslobodi od – kako je kazao – „kaprisa, od samovolje i od pojedinih čudi onih koji zapovedaju u Pešti i u Beču”, koji rade silom ili milom da je pretvore u svoj protektorat. Za držanje Rusije u aneksionoju krizi nije imao opravdanja pa je, vraćajući pogled na kraj XVIII stoljeća, na ondašnje rusko-habsburške odnose, skoro uvrijeđeno tvrdio da Srbija od tada nikako ne uspijeva da iz glava najviših predstavnika ruske diplomatije i zvaničnih vlasti iščupa srpske zemlje iz austrijske sfere, odnosno politike da ustupaju Austriji čas Srbiju, čas Bosnu i Hercegovinu a čas obje da bi dobili slobodu za svoju politiku na drugoj strani, na Istoku. Upozoravao je da bi srpski narod trebalo da bude načisto sa službenom politikom Rusije kako bi mu bio jasniji položaj gdje se sam nalazi. U vrijeme kada se aneksiona kriza nalazila na vrhuncu i pretio napad Austro-Ugarske na Srbiju koja nije prihvatila aneksiju, Novaković je saglasnošću svih stranaka u skupštini izabran u februaru 1909. za predsjednika koncentracione vlade, s ciljem da nađe častan izlaz iz krize u kojoj se zemlja našla. Novakovićeva vlada, međutim, nije uspjela da privoli evropske sile da uzmu u razmatranje zvanični akt koji je u januaru sačinio Milovan Milovanović kao ministar inostranih poslova i u prethodnoj vladi, a čija bi sadržina bila upravo protkana očekivanjima za zadovoljenjem srpskih interesa – prema: M. Vojvodić, Stojan Novaković, aneksiona kriza i srpsko pitanje, u: *Stojan Novaković: povodom sto sedamdeset pet godina od rođenja*, Beograd 2018, 18-20.

⁶⁷ Milovanović je mjesec dana uoči proglašenja aneksije bio je od ruske strane informiran da se Beč sprema na taj korak i da će se to ubrzo dogoditi. On je 6. oktobra obavijestio kralja Petra Karađorđevića, da će, prema vijestima iz Petrograda, aneksija biti objavljena dan kasnije – prema: M. Vojvodić, *Berlinski kongres – posle trideset godina (srpski pogled)*, 278; Lj. Antonijević, *Stojan Novaković i srpsko društvo krajem 19. i početkom 20. veka*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Niš 2017, 36.

⁶⁸ Cvijić u njemu nije eksplicitno nazvao režim u Bosni i hercegovini kolonijalnim, ali je poredio njegove osobine sa osobinama drugih imperijalnih režima. Predočio je ocjenu jednog britanskog političara koji je naveo da Dvojna monarhija u Bosni i Hercegovini koristi neznatno manja sredstva da je drži pokornom, no što koristi Britanija da drži Indiju – vidi: A. Nikolić, *Austrougarska Bosna i Hercegovina i britanski Egipat: uprava, politika, kultura (1908-1918)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2022, 112-113.

⁶⁹ B. Stojić-D. Radović, *Todor Stefanović Vilovski između Beograda i Beča tokom aneksione krize*, Mešovita građa, Miscellanea, nova serija, knj. XLIII, Beograd 2022, 198. Vojni savjet u Petrogradu usvojio je tajni zaključak da će Rusija ostati neutralna u slučaju sukoba Austro-Ugarske i Srbije (što su u Beču odmah doznali). Milutin Milanković, srpski naučnik koji je živio u Beču, ostavio je svjedočanstvo o mobilizaciji u austrijskoj prijestonici: „voz za vozom napunjen vojnicima...

Izvoljski je Srbiju odvrćao od namjere da Austro-Ugarskoj objavi rat: “Srbija mora ostati na miru i ne smije ničim izazvati Austriju kako joj ne bi pružila priliku da je satire”.⁷⁰ Nikola Pašić je tražio da Srbija mora ostati “jedan naoružani logor”.⁷¹ On se „odnosio prema Rusiji sa posebnom toplinom... i bio je vezan sa njom dubokom unutrašnjom simpatijom”.⁷² Kada je uvidio da velike sile neće rat, bio je za to da Bosna i Hercegovina “ostanu živa rana”.⁷³ Kod njega

videsmo okupljenu svetinu koja je mahala rukama i oduševljeno klicala. Tada sam potpuno jasno osetio da se nalazim u neprijateljskoj zemlji....” – prema: D. Lopandić, *Ode Bosna!*, <http://politikinzabavnik.co.rs/pz/tekstovi/ode-bosna>.

⁷⁰ N. Malcolm, *Povijest Bosne: kratki pregled*, Zagreb-Sarajevo 1995, 204. Izvoljski je od početka vjerovao da je najbolje rješenje za Srbiju i Crnu Goru sazivanje međunarodne konferencije na kojoj bi se pitanje aneksije stavilo u širi evropski kontekst. Njeno sazivanje trebalo je da pokaže da Rusija nije poklekla i izgubila interes za Balkan, da je to jedino rješenje. Dalje od zahtjeva za teritorijalnim kompenzacijama nije smjela da ide. Njeni zahtjevi za tim kompenzacijama Srbiji i Crnoj Gori mogli su ići samo na štetu Osmanskog carstva, što su Velika Britanija i Francuska energično odbile. Britaniji nije odgovaralo remećenje mira s probritanski orijentiranim mladoosmanskim režimom i gubljenje kontrole nad moreuzima. Prema riječima njenog ministra inostranih poslova Greja (Edward Gray), aneksija je predstavljala “veliki udarac javnom povjerenju”. Britanski poslanik u Beču je osudio aneksiju navodeći četiri riječi: „načelo, presedan, čas i način”. Britanski listovi „The Daili Graphic” i „The Times” su o aneksiji pisali kao o „razbojništvu što sličnoga nema ni u najhajdučkimj vremenima svetske istorije” i događaju koji će izazvati „masu pitanja koja mogu biti vrlo opasna po evropski mir i imati velike i teške posledice”. Tokom marta 1909. Velika Britanija je spriječavala „austrijsko-srpski oružani sukob” i zalagala se da Srbija „prihvati aneksiju kao svršeni čin”. Francuska je savetovala Rusiju da istupa u pomirljivom duhu. U „odsustvu neposredne materijalne zainteresovanosti” smatrala je da aneksija ne ugrožava ni njene ni ruske „životne interese”. Velika Britanija i Francuska nisu htjele da uđu u rat zbog slavenskih interesa. Austro-Ugarska i Njemačka nisu željele da razmatraju prijedlog o kompenzacijama, jer se kosio s njihovim ekonomskim i političkim interesima – prema: N. Tomović, *Rusija i srpsko pitanje u aneksionoj krizi u Bosni 1908-1909. godine*, Podgorica 2008, 321; U. Tatić, Francuska u aneksionoj krizi 1908–1909, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 81, Novi Sad 2010, 23-25; M. Imamović, Zemaljski statut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja*, br. 7, Sarajevo 2011, 23; R. Subić, *Austro-Ugarska i Hrvati u Bosni i Hercegovini (1903-1914)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2021, 132; S. Savić, *Zemaljski ustav za Bosnu i Hercegovinu iz 1910. godine*, 38.

⁷¹ “Naš će se odnos prema Rusiji”, govorio je Pašić, uskoro “postaviti na prisniju i svesrdniju osnovu jer je i taj narod razjaren zbog nama učinjene nepravde. Austrija ponovo vodi antislovensku, a na prvom mestu antisrpsku politiku. To će joj se osvetiti. Austrija je naterana pod nas Srbe i Jugoslovene. Mi ćemo je baciti u vazduh – jer mi smo eksploziv” – vidi: M. Ekmečić, *Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice*, 396-397; O. Popović-Obradović, (Jedno)partijska država, *Helsinška povelja*, br. 103-104, Beograd, januar-februar 2007, 39.

⁷² *Ruska vojna pomoć Srbiji za vreme Prvog svetskog rata*, prired. A. Timofejev-D. Krečić, Beograd 2014, 6.

⁷³ V. Ivetić, *Politička uloga ministara vojnih Kraljevine Srbije od 1903. do 1914. godine*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Beograd 2013, 91. Kralj Petar Karađorđević je podržavao ideje o svesrpskom ujedinjenju na Balkanu u jednu državu. Podjele u Srbiji između snaga okrenutih ka Rusiji i ka “zapadu” (naprednjaci i liberali) su nakon 1903. postepeno prevaziđene u korist rusofila i snaga koje su se zalagale za što hitnije ujedinjenje “srpstva”. U Srbiji je u javnom mnjenju i stranačkom životu postojao konsenzus po pitanju otpora Austro-Ugarskoj i oslanjanja na Rusiju. “Crna ruka”, kao vojno-politička organizacija imala je u svom programu cilj objedinjavanja Srbije

su, prema sopstvenom priznanju, uvijek preovlađivali osjećaji za život i sudbinu “srpskog naroda van granica Kraljevine Srbije, no što su bili oni koji su me pobuđivali da radim za unutrašnje narodne slobode”.⁷⁴ Pašić je smatrao da je Srbija pitanje aneksije trebalo da drži otvorenim i na taj način sam čin aneksije ne bi bio konačno riješen.⁷⁵ Kralj Petar je bio mišljenja da zemlja nije spremna za rat zbog nedovoljnog naoružanja. Ministar vojni Stepa Stepanović trezveno je cijenio vojnopolitičku situaciju i iznosio na sjednicama Vlade i Narodne skupštine da država i vojska nisu spremne za rat i da prije preduzimanja traženih odlučnih koraka treba izvršiti temeljne diplomatske, finansijske i vojne pripreme. Procjenjivao je da Srbija ne može da izdrži više od sedam dana u sukobu s Austro-Ugarskom, i da bi Beograd mogao biti osvojen za tako kratko vrijeme da bi se kralj i vlada našli zarobljeni.⁷⁶ Uporedo s protestima i izražavanjima nezadovoljstva, nastajale su i brojne organizacije čiji je zadatak bio priprema srpskog naroda za rat. Odbori i pododbori Narodne odbrane osnivali su se i u unutrašnjosti zemlje, prije svega među stanovništvom Podrinja, koje je živjelo uz granicu s Bosnom i Hercegovinom, i koje je najviše zaziralo od eventualnog

sa Crnom Gorom, Bosnom i Hercegovinom, Kosovom, Makedonijom, Hrvatskom i Slavonijom, Vojvodinom i većim dijelom Dalmacije. “Crna ruka” je imala dominantan uticaj u društvu, između ostalog i kroz kontrolu javne sfere – vidi: D. Đukanović-M. Zirojević, *Austrougarska i Balkan: uvod u krah*, u: *Sto godina od početka Prvog svetskog rata: istorijske i pravne studije*, Beograd 2014, 156.

⁷⁴ N. Pašić, *Moja politička ispovest*, u: *Serbia i komentari*, Beograd 1989, 129. Jovan Cvijić je u govoru održanom nakon aneksije Bosne i Hercegovine 1908, istakao da je “opšte poznato da su Bosna i Hercegovina oblasti čisto srpske rase”. Cvijić je navodio da “narod” Bosne i Hercegovine “čini nerazdvojnu celinu sa narodom zapadne Srbije, novopazarskog Sandžaka i Crne Gore”. Uzgred je spomenuo da u centralnoj Bosni i između rijeka Drine i Bosne ima katoličkog stanovništva, ali ne i to da bi ono moglo biti hrvatsko. Muslimansko stanovništvo Cvijić tom prilikom nije ni spomenuo; dvije godine potom komentirajući iseljavanje muslimana iz BiH, govorio je o njima kao o srpskom plemstvu koje je promijenilo vjeru – prema: M. Pišev, *Ko je ko u Kraljevini SHS: formalna analiza Cvijićeve rasprave o jedinstvu južnih Slovena, Etnoantropološki problemi*, sv. 2, Beograd 2010, 65-66.

⁷⁵ Pašić je predlagao je da vojska uđe u Sandžak i „Evropu” stavi pred svršen čin. Hladnije glave bio je ministar inostranih poslova, partijski kolega iz Narodne radikalne stranke, Milovan Milovanović. Njegova ideja se bazirala na spajanju sa Crnom Gorom, preko dijela zemljišta u Bosni i Hercegovini, i dobijanju trgovinskog izlaza na Jadransko more. Masa je u prvi mah Milovanoviću pod prozorima njegovog ministarstva pjevala „Ne boj nam se, sivi tiću”, a zatim ih je, saznajući za njegovu kompenzacionu politiku, razlupala kamenicama – prema: Z. Bajin, *Miroslav Spalajković (1869-1951): biografija*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2016, 113; M. Radivojević, *Srbija i Rusija 1913-1918*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2019, 13.

⁷⁶ L. Vrkiatić, *Pojam i biće srpske nacije*, 224. Narodna skupština je odobrila velike kredite za opremanje vojske. Vojni izdaci dostigli su 27 miliona i zajedno s anuitetima državnog duga (28,4 miliona) premašili su polovinu državnih prihoda. Da bi ove izdatke uravnotežila, srpska vlada je preko Narodne skupštine uvela nov 25%-ni prirez – vidi: V. Ivetić, *Politička uloga ministara vojnih Kraljevine Srbije od 1903. do 1914. godine*, 91-93.

upada austrougarskih trupa u Srbiju.⁷⁷ Diplomatska nastojanja Beča i Berlina da Crnu Goru odvoje od Srbije ostala su bez uspjeha. U proklamaciji knjaza Nikole I Petrovića (“Никола I, по милости Божьей князь и господар Црне Горе”), narod je upozoren da ne klone duhom: “Iza teških dana doći će bolji. Srpsko će sunce ljepše sjati, da svakojega brata Srbina bolje zagrije i osvijetli”. Novosadska “Zastava” je izvještavala kako se Crna Gora u oktobru 1908. pretvorila u veliki vojni logor: “Sve je pod oružjem i gotovo svakog trenutka da pođe na granicu”.⁷⁸ Srbija i Crna Gora su ubrzo sklopile ugovor koji je predviđao i vojnu saradnju radi odbrane nacionalnih interesa, “odlučne, da sva svoja prava i svoje interese i oružjem zajednički brane, ako se za to ukaže potreba, što će imati da procene i sporazumno utvrde nadležni faktori Crne Gore i Srbije. Čim bi se takva eventualnost pojavila odmah će se naročitim sporazumom utvrditi sve potrebne pojedinosti za zajedničku ratnu akciju”.⁷⁹

Aneksiona kriza “стала еще одной важной вехой в развитии международных отношений в Европе в целом и на Балканах в

⁷⁷ N. Anžel-A. Miljković, Nikola Pašić u Petrogradu tokom aneksione krize 1908. godine, *Peščanik*, br. 19, Niš 2020, 135. “Glas Crnogorca” (br. 55, Cetinje 1. oktobar 1908.) objavio je stav Crnogorske narodne skupštine da je činom aneksije” nanesen smrtni udarac interesima cjelokupnog Srpskog Naroda”, te da je “naš narod gotov podnijeti sve žrtve kada Gospodar za odbranu Srpstva i za čast Otadžbine na to pozove”.

⁷⁸ Opšir. L. Vukčević, Štampa u jugoslovenskim zemljama o politici Crne Gore u bosansko-hercegovačkoj aneksionoj krizi, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Titograd 1982, 137-156. Knjaz Nikola je u početku, ponešen atmosferom u Crnoj Gori, izjavljivao da je spreman da ide u rat protiv Austro-Ugarske. Njenom poslaniku na Cetinju baronu Kunu (Oton von Kunenfeld) kazao je 18. oktobra da, ako se njegove nade u teritorijalne kompenzacije ne ostvare, “onda je dužan svojoj časti i istoriji svoga naroda da čak i svoju dalju egzistenciju stavi na kocku”: “ako ne dadnete autonomiju Bosne i Hercegovine sa jednim guvernerom Srbinom; ako ne dadnete deo Hercegovine i Bosne Crnoj Gori i Srbiji da se mogu sastaviti i pružiti ruku jedna drugoj, ako mi ne dadnete gvozdeni put, ako mi ne dadnete Spič, onda ćemo, barone, u rat”. Srpskom poslaniku Jovanoviću govorio je da je Crna Gora aneksijom dovedena u položaj iz koga se izlaz mora tražiti ratom, pošto “narod hoće i ja hoću da ratujem”. Ova retorika je kasnije utišana, a uviđajući da je rješenje nastale krize iznad njenih mogućnosti, Crna Gora je određivala svoju politiku prema stavovima prijateljskih sila, u prvom redu Rusije – vidi: S. Knežević, Velike sile prema zahtjevima Crne Gore u aneksionoj krizi, *Istorijski zapisi*, br. 2, Podgorica 2010, 112-113; B. Milošević, *Aneksija Bosne i Hercegovine*, Novi Sad 2020, 12-13; V. Dedović, *Pregovori o srpsko-turskoj vojnoj konvenciji 1908. godine*, 358; opšir. R. Jovanović. Stav Crne Gore prema aneksiji Bosne i Hercegovine, *Istorijski zapisi*, br. 1, Titograd 1963, 91-118; П. П. Рыхтик, *Черногория в балканской стратегии Российской империи в 1903–1912 гг.: малое «буферное» государство как системный элемент военно-политического планирования*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Национальный исследовательский Нижегородский государственный университет им. Н. И. Лобачевского, Нижний Новгород 2022, 150-155.

⁷⁹ L. Vrkić, *Pojam i biće srpske nacije*, 479-480. Srbija je, zajedno s Bugarskom i Grčkom, spadala u onaj red država koji su osmanski vojni krugovi nazivali hūkūmāt-ı sagīre, terminom koji označava male, sitne države – vidi: J. Miladinović, Srpska vojska u osmanlijskim štampanim i rukopisnim izvorima (1881–1915), *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, Beograd 2015, 75.

особенности”.⁸⁰ Prema ruskim diplomatskim izvorima aneksija Bosne i Hercegovine “ispostavila se tako brzo i neočekivano kako za Rusiju tako i za druge evropske zemlje, a da ne govorimo o zemljama Balkana”.⁸¹ Aneksiona kriza se pokazala kao ozbiljni ispit za rusku diplomatiju.⁸² Parlamentarni život u Rusiji je tokom te krize bio u začecima. Duma (Государственная дума) je bila predstavničko tijelo čiji je rad vlada ograničavala. Većinski je podržavala vladinu politiku. Izuzetak su činili predstavnici ljevičarskih partija koji su do kraja aneksione krize apelirali na slavensku solidarnost.⁸³ Austrougarska aneksija Bosne i Hercegovine prvobitno je označena kao “udarac slavenstvu i povreda ruskog prestiža na Balkanu”. U javnosti se govorilo o historijskim zadacima koje ruski narod treba ispuniti “prema svojoj ugroženoj braći”, da je aneksijom “sveti osjećaj slavenstva duboko povrijeđen”, kako je to bio napad na “najsvetije” u ruskoj politici – slavensku ideju. Svaki udar na nju smatrao se nepodnošljivim.⁸⁴ Lav Tolstoj (Лев Н. Толстой) je protestirao u svom spisu “O prisajedinjenju Bosne i Hercegovine Austriji” (“О присоединении Боснии и Герцеговины к Австрии”, 1908) nazivajući Habsburšku monarhiju “razbojničkim gnijezdom” (“разбойничье гнездо”).⁸⁵ Navodio je da slavenski narodi nikako ne trebaju da

⁸⁰ Урог. П. А. Искендеров, *Боснийский узел*, у: *История Балкан. На переломе эпох (1878–1914 гг.)*, 368; Н. М. Тихонова, *Начальный этап Балканского кризиса 1908-1909 гг.* На страницах журнала «Русская мысль», *Гуманитарные и юридические исследования*, № 3, Ставрополь 2017, 109-111; Н. Поповић, *Rusija u aneksionoj krizi 1908-1909*, у: *Stogodišnjica aneksije Bosne i Hercegovine*, 201-216.

⁸¹ О. А. Чернов, Н. В. Чарыков в период боснийского кризиса 1908-1909 гг., 66.

⁸² Е. Г. Кострикова, *Боснийское фиаско А. П. Извольского и русское общество. 1908–1909 гг.*, 449-451.

⁸³ N. Tomović, *Stav Ruske dume prema aneksiji Bosne i Hercegovine 1908-1909. godine*, *Glasnik Odjeljenja društvenih nauka CANU*, br. 17, Podgorica 2006, 230.

⁸⁴ U telegramu Nikole Pašića upućenom iz Petrograda 12. novembra 1908, u jeku aneksione krize, ministru inostranih poslova u Beogradu, stoji: “Juče sam imao poseban prijem kod Cara koji je trajao pola sata. Car je izrazio velike simpatije za Srbiju, preporučio je mimo držanje koje će po nas biti najbolje, jer je naša sprema slaba. Pitanje Bosne i Hercegovine će biti rešeno samo ratom; prema njegovom mišljenju Austro-Ugarska neće dopustiti ni autonomiju niti teritorijalnu kompenzaciju. Rusija neće priznati aneksiju. On preporučuje sporazumevanje sa Turskom i negodovao je što je Bugarska napustila Slovenstvo iako veruje da će se vratiti (slavenstvu – S. B). Izrazio je simpatije za dinastiju i poručio mi da prenesem srdačne pozdrave Kralju. On veruje da Austro-Ugarska neće napasti Srbiju, ali ni mi ne smemo davati povoda... Naša rukovodeća linija treba da bude: razumevanje sa Turskom, mirno držanje, vojna priprema i budno iščekivanje. Ostalo ću referisati po povratku”. Iz ove depeše je, ustvrđuje Nenad Ž. Petrović, vidljivo da je ruski car obmanjivao Pašića da Rusija neće priznati aneksiju. „Razumevanje sa Turskom” je bilo potrebno stoga što je Porta nakon prekida trgovine Austro-Ugarske sa Srbijom omogućila izvoznoj robi iz Srbije da se transportuje preko Soluna na nova tržišta i time osujetila austrougarske sankcije - vidi: N. Ž. Petrović, *Kontroverzni život, publicističko i političko delovanje pravника i diplomate Miloša Bogičevića*, *Republika*, br. 574-575, Beograd, 1.-30. juni 2014.

⁸⁵ Svoje prvo izdanje Tolstojeva brošura doživjela je 1908. u Berlinu. Zašto nije tada izdata u Rusiji, možda dovoljan odgovor daje ova rečenica iz nje: “Desilo se da su upravljači ostalih sličnih

se spremaju na rat, “tj. ne na one iste prestupe od kojih i za ko je žive ona razbojnička gnijezda što se zovu velike države”, da ne treba da mole pomoć i od upravitelja tih država, te da trebaju prestati rasplamćivati u sebi grubi srpski i slavenski patriotizam: “Pojmljivo je da je onaj starac sa nakaznim pojmovima, koji se naziva austrijski car, zajedno sa još nekoliko desetina isto takvih kao i on ljudi, sa isto tako nakaznim pojmovima, mogao zaželjeti da nekoliko stotina hiljada koji sa njim ničeg zajedničkog nemaju, proglasi za svoje podanike, nalazeći da je to vrlo dobra i korisna stvar i da bi svoju odluku održavao u snazi, preteći da će poubijati sve one, koji je ne budu priznavali”.⁸⁶ U ruskim intelektualnim krugovima raspravljalo se o slavenskom i balkanskom pitanju, o ulozi Rusije među slavenskim narodima.⁸⁷

ustanova (država) zaželeli da uzmu učešća u toj otimačini, i evo se već nekoliko nedjelja kao lopovi domundavaju na svom lopovskom žargonu o nekim tamo aneksijama, kompenzacijama, kongresima, konferencijama, deklaracijama, delegacijama i tako dalje i ne mogu za sad da dođu ni do kakve odluke” – prema: N. Tomović, *Evropska inteligencija prema aneksiji Bosne i Hercegovine 1908. godine, Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2001, 187.

⁸⁶ “Sve ovo je sasvim razumljivo. Ali neshvatljivo je da te stotine hiljada Bošnjaka i Hercegovaca i miliona Srba i Crnogoraca, ogorčenih ovom aneksijom, ne bi našli drugi način da odgovore na ovo brutalno nasilje, čim se jedna od dvije stvari: ili Bošnjaci i Hercegovci se povinuju odluci austrijske vlade i priznaju se kao robovi njima tuđih ljudi, ili da se ovom nasilničkom činu protiv sebe suprotstave istim zločinačkim i nasilnim činom koji se protiv njih koristi, odnosno nasiljem i ubistvom” – vidi: Л. Н. Толстой, *О присоединении Боснии и Герцеговины к Австрии*, <http://tolstoy-lit.ru/tolstoy/publicistika/o-prisoedinenii-bosnii-i-gercegoviny-k-avstrii.htm>; N. Tomović, *Ruska javnost prema proglašenju aneksije Bosne i Hercegovine*, 115. Na vijest smrti Tolstoja 1910, govorio je poslanik Kosta Majkić 23. novembra 1910. u Saboru Bosne i Hercegovine. Sabor je uputio svoje saučešće ruskoj vladi. U Beču su konstatirali da je Sabor Bosne i Hercegovine time što je izjavio saučešće ruskoj vladi prekršio Ustav, te je nadležnim predstavnicima vlasti u Sarajevu naloženo da skrenu pažnju Predsjedništvu Sabora da je prekoračio svoje kompetencije i da ga upozore da se ubuduće pridržava ustavnih propisa – prema: J. Jovanović, *Reagovanja muslimana u Rusiji i muslimanske štampe u Bosni povodom smrti Lava Nikolajeviča Tolstoja: uz 60-godišnjicu Tolstojeve smrti, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. 1, Sarajevo 1972, 128-129.

⁸⁷ П. А. Кулаковский, *Значение Босно-Герцеговинского вопроса для России, Славянские известия*, № 7, Санкт-Петербург 1908, 325-332; N. Tomović, *Ruska javnost prema proglašenju aneksije Bosne i Hercegovine*, 113-114. O tim pitanjima organizirana su stručna i naučna predavanja. Univerzitetski profesor Komarovski (Леонид А. Комаровский), održao je u novembru 1908. predavanje u Petrogradu o prilikama u Bosni i Hercegovini. On je naglasio da Rusija ima samo jedan smjer na Balkanu - da pomaže slobodno razvijanje slavenskih zemalja: “Prema Srbima prije se postupalo nepravedno, a to više ne smije da bude. Ne priznati aneksiju i raditi na osnivanju balkanskog saveza to je zadatak Rusije”. Akademik P. A. Lavrov (Петр А. Лавров), napisao je raspravu *Анексија Босни и Герцеговины и отношение к ней славянства*. Osudio je tajne sporazume ruske diplomatije s Austro-Ugarskom. Apelirao je da Rusija ostane vjerna svojim historijskim zavjetima i da se ne pomiri s činom aneksije. Isticao je potrebu za čvršćom vezom između Bugarske, Srbije i Crne Gore, da bi se stalo na put austrougarskom prodiru na Balkan – prema: N. Tomović, *Evropska inteligencija prema aneksiji Bosne i Hercegovine 1908. godine*, 186; П. Лавров, *Анексија Босни и Герцеговины и отношение к ней славянства*, https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XX/1900-1920/Lavrov_P_A/text2.htm.

Njena imperijalna misija takođe je imala jak religiozni naboj.⁸⁸ Oštar ton više ruskih listova bio je prožet slavenofilskim idejama, bez osjećaja za realno prosuđivanje moći Rusije, odnosno “nepriznavanje njene nemoći”. U sistemu odbrambenih saveza i partnerstava u Evropi, Rusija se “pokazala kao možda najslabija karika”.⁸⁹ Bašmakov (Александр А. Башмаков), ideolog panslavizma, govorio je da Rusija nikada neće priznati aneksiju Bosne i Hercegovine, da je to “ravno uništenju srpskog naroda, izbacivanju Rusije iz kruga velikih sila”.⁹⁰ Štampa u Srbiji je bila puna navoda optimističke sadržine iz ruske štampe.⁹¹

Srbi su očekivali rusku podršku, čak i objavu rata Austro-Ugarskoj. “Svi su razmišljali o osveti koja se jedino mogla izvesti uz pomoć Rusa”, izvještavale su austrougarske diplomate iz Beograda.⁹² Kasniji događaji će pokazati da je to bilo iluzorno. Želje su bile jedno, a realnost drugo.⁹³ Zvanična ruska politika je, svjesna realnih mogućnosti države, govorila drugačijim tonom. Reorganizacija vojske je započela 1908. godine. U periodu aneksije Bosne i Hercegovine Dimitrije Popović, srpski diplomata u Petrogradu, zapaža da je u Rusiji preovladao “strah od rata”, pošto je bila “vojno nespremna”, a i “stanje u zemlji bilo je zlo, posle nesrećnog japanskog rata”.⁹⁴ Rusi su računali da će tek za pet

⁸⁸ H. Minkler, *Imperije – logika vladavine svetom – od starog Rima do Sjedinjenih Država*, Beograd 2009, 123.

⁸⁹ A. В. Ревякин, *Россия и мир - внешняя политика и безопасность империи в конце XIX - начале XX веков*, u: *Россия и мир в конце XIX - начале XX вв.: Романовы и Россия*, Москва 2020, 120.

⁹⁰ E. Г. Кострикова, *Геополитические интересы России и славянский вопрос: идейная борьба в российском обществе в начале XX века*, 133; opšir. И. В. Бестужев, *Борьба в правящих кругах России по вопросам внешней политики во время Боснийского кризиса, Исторический архив*, № 5, Москва 1962, 113-147.

⁹¹ N. Tomović, *Ruska javnost prema proglašenju aneksije Bosne i Hercegovine*, 115-116, 129. “Новое время” je pisalo: “Nemoguće je da Rusija ostane ravnodušan svedok kako Nemci pale Balkan sa svih strana i zbrinjavaju Slovene kao glupo krdo?”. “Речь” je upozoravala “da je Berlinski ugovor u cjelini prestao da postoji”. “Русские ведомости” su smatrale da se “ruska birokratija, predstavljena diplomatijom, osramotila po slavenskom pitanju i srušila ništa gore nego kod Mukdena. Narod sada mora da spašava slavensku ideju” – prema: E. Г. Кострикова, *Боснийское фиаско А. П. Извольского и русское общество. 1908–1909 гг.*, 429-430.

⁹² M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, 114. Za Srbiju, ali i za ostale balkanske zemlje, bilo je ipak jasno da bez globalne preraspodjele evropskih granica Srbija neće dobiti Bosnu i Hercegovinu; opšir. Д. В. Никоноров, *Роль идей “Великой Сербии” и “Великой Болгарии” в балканской политике Российской империи в 1878-1908 гг.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Факультет государственного управления Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова, Москва 2004.

⁹³ N. Tomović, *Rusija i srpsko pitanje u aneksionoj krizi u Bosni 1908-1909. godine*, 322-324; *Ista, Balkanski narodi u kriznoj 1908. godini*, 152.

⁹⁴ Dimitrije Popović naglašava da u srpskom društvu 1908. nije bilo “mnogo ljudi koji bi održavali bliži dodir s Rusijom”. Vladala su uvjerenja da postoje dvije vrste ruskih diplomata, od kojih

godina stanje u vojsci biti bolje i da će tada ova država moći da učvrsti svoje pozicije među velikim silama.⁹⁵ Nikolaj II, posljednji ruski car, cjelokupnu svoju političku aktivnost, a time i vojnu snagu države, “stavljao je u funkciju pravoslavne crkve”.⁹⁶ Uvjeren u svou ispravnost, “dobio je vjeru da Bog neće napustiti svog pomazanika u trenutku teške odluke” (А. В. Игнатъев). Tokom rusko-japanskog rata poslao je 1905. na front veliku pošiljku ikona.⁹⁷ Tu su inicijativu mnogi vidjeli kao tipičnu za prioritete i sljepoću carske vlasti.⁹⁸ Zapadne diplomate su nakon tog rata uočavale nespремnost ruske armije za novi rat.⁹⁹ Ruska vlada je, piše Zijad Šehić, pružila Srbiji moralnu podršku, upozoravajući je na razboritost i nužnost održavanja mira. U oktobru 1908. iz Petrograda su u Beograd slate poruke da Srbija “ne smije ništa učiniti što bi izazvalo Austro-Ugarsku”, da Rusija “ne može voditi rat”. Naglašavanje da Rusija ne može ući u rat bilo je iskreno. Posredstvom njemačke diplomatije, Porta je nakon kraćih pregovora s Austro-Ugarskom priznala aneksiju 26. februara 1909, čime je Bosna i Hercegovina i formalnopravno došla pod habsburgovski suverenitet. Tom prilikom Austro-Ugarska se odrekla svojih prava u Novopazarskom Sandžaku, obavezala se da će Osmanskom carstvu isplatiti 2,5 miliona funti odštete i dati mu druge ekonomske koncesije te posebno

brojniju grupu čine slavenofili. Drugu su činili “zapadnjaci”, kod kojih je bilo “slavenskih osjećanja”, ali potisnutih njihovom željom da postanu “pravi zapadnjaci” - prema: A. Kolaković, Rusija i Francuska u očima srpskih intelektualaca (1908–1918), *Politička revija*, br. 4, Beograd 2014, 59-60; opšir. А. В. Морозов, *Внешняя политика России на Балканах в начале XX века (1908 1912 гг.)*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва 1988; А. Е. Мирошниченко, *Балканский фактор европейской международно-политической системы и внешняя политика России на рубеже XIX-XX вв.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Иркутский государственный педагогический университет, Иркутск 2006.

⁹⁵ M. Radusinović, Antanta i aneksiona kriza (1908-1909), *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1991, 16.

⁹⁶ M. Jevtić, Pravoslavni pogled na sukobe, nasilje i toleranciju u globalnoj perspektivi, *Srpska politička misao*, br. 1, Beograd 2012, 92.

⁹⁷ Džejms Bilington (J. Billington) je u studiji *Ikona i sekira: istorija ruske kulture, jedno tumačenje* (Beograd 1988) već u naslovu izdvojio dva elementa - dva simbola koja su najdublje odražavala “nerazlučivu smjesu materijalne borbe i duhovnoga likovanja stare Rusije: ikonu i sjekiru”, koje su visjele “na zidu svake ruske izbe”, nagovještavajući dva aspekta njene kulture: “vizionarski i ovozemaljski” - prema: I. Peruško, Zaboravljena lica ruske cenzure: *od dadilje rasuđivanja do tamničara slobode*, *Slavistična revija*, št. 1, Ljubljana 2012, 116.

⁹⁸ “Japanci nas tuku strojnicama”, govorio je general Dragomilov, “ali nema veze: mi ćemo njih potući ikonama” - prema: I. Cvitković, *Religija u raljama politike*, Sarajevo 2019, 107.

⁹⁹ Nakon rata sa Japanom, dovedena je u pitanje borbena efikasnost ruske vojske - prema: А. В. Гостенков, *Боснийский кризис*, 95-104. Rusija je imala “400 hiljada ubijenih, ranjenih, bolesnih i zarobljenih. Vojni troškovi su iznosili 2347 miliona rubalja. Oko 500 miliona rubalja je izgubljeno u vidu imovine koja je pripala Japanu, potopljenih brodova” - prema: В. А. Поцелуев, *История России XX столетия: (Основные проблемы)*, 34.

osigurati punu vjersku slobodu muslimanskog stanovništva u Bosna i Hercegovina.¹⁰⁰

Aneksija je pokazala svu protivrječnost velesila i slabost ruske diplomatije. Bilo je to, nakon Sanstefanskog ugovora, drugo veliko razočarenje Srbije u Rusiju.¹⁰¹ Kako se Rusija nije suprotstavila aneksiji, kao što nije mogla ni 1878. da manifestira odlučnost da se spriječi okupacija Bosne i Hercegovine, smatralo se da ona i Austro-Ugarska idu “ruku pod ruku”. Govorilo se da je tu politiku inspirisala “ruska dvorska kamarila koja je u nemštini ogrezla”, a da je ruska diplomatija bila samo njeno oruđe.¹⁰² Aneksija Bosne i Hercegovine bila je za Erentala samo prvi korak, iza koga bi dalje slijedilo “potpuno uništenje srpskog revolucionarnog gnijezda”, kako je to kazao 5. septembra 1908. njemačkom kolegi Šenu (Wilhelm Schön). U februaru 1909. Erental piše da okupacija i aneksija Bosne i Hercegovine: “znače uništenje sna o jednoj velikosrpskoj državi između Dunava, Save i Adrije”.¹⁰³ Smatrao je da je aneksija stvar koja doprinosi “razvoju monarhije”, “hrabar potez za njeno jačanje autoriteta u međunarodnoj areni”. Aneksija je imala “dubokih posledica, koje su se više osećale dugoročno posmatrano, nego neposredno posle nje”.¹⁰⁴

U držanju Rusije primarni motiv u aneksionoju krizi (Боснийский кризис 1908-1909 гг) bio je strah od rata.¹⁰⁵ “Mi ćemo učiniti sve što možemo da Rusija

¹⁰⁰ M. Imamović, *Zemaljski statut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine*, 23.

¹⁰¹ B. Nadoveza-M. Perić, *Milovan Milovanović kao diplomata*, 164.

¹⁰² M. Vojvodić, *Berlinski kongres – posle trideset godina (srpski pogled)*, 280; opšir. E. B. Сироткина. Министр иностранных дел Австро-Венгрии Эренталь и Боснийский кризис 1908-1909 годов, *Новая и новейшая история*, № 5, Москва 2015, 220-225.

¹⁰³ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 271; B. Milošević, *Aneksija Bosne i Hercegovine*, 8; Ю. Е. Бут, *Политические империи Нового времени: Австро-Венгрия: учебное пособие*, Екатеринбург 2020, 119. Erental je shvatio da su “južnoslovensko pitanje i problemi sa Srbijom jedno te isto pitanje”, te je htio da ga riješi, da ono ne bi riješilo Austro-Ugarsku. Kako je nekad govorio Andrašić (Andrássy Gyula), njen ministar spoljnih poslova, austrougarski brod je bio pretovaren slavenskim teretom, u opasnosti da potone, pa ga je trebalo nekako rastjeretiti. Taj način je bila ideja stvaranja trećeg entiteta, gdje bi se južnoslavenski narodi okupili. To okupljanje bi se izvršilo pod većinskim katoličkim življem, te bi taj novi entitet bio više sklon Beču od Ugarske – prema: L. Vrkić, *Pojam i biće srpske nacije*, 215.

¹⁰⁴ M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom Veku (1492-1992)*, Beograd 2008, 341-342.

¹⁰⁵ U avgustu 1908, u pozadini aneksione krize car Nikolaj II je odobrio odluku s posebnog sastanka ministara “da se razvije akcijski plan za mirno zauzimanje Bosfora bez objave rata Osmanskom carstvu”. Generalštab je počeo pripremati snage za “zauzimanje povoljnih položaja s obje strane moreuza koji dominiraju Istanbulom i njihovo držanje u svojim rukama”. Protesti premijera Stolipina i ministra finansija Kokovcova potaknuli su cara da odgodi operaciju, ali je opasnost od njegovih avantura na Balkanu ostala, budući da je on tamošnje stanje povezivao s mogućnost rata s Osmanskim carstvom oko moreuza. Dalekovidni vladini dužnosnici shvatali su opasnost takvih planova – prema: В. В. Калашников, *Русская революция: ключевые решения. История и историография*, Санкт-Петербург 2021, 124-125.

ne prizna aneksiju, ali dalje od toga ne možemo da idemo... Nismo spremni za rat, ali ćemo vašu stvar držati srcu i pred svim evropskim silama braniti vaša prava i vaše želje”, rekao je u novembru 1908. car Nikolaj II srpskom princu Đorđu Karađorđeviću, koji je tražio u Petrogradu zaštitu za Srbiju.¹⁰⁶ Rusiji je, pak, s njemačke strane, rečeno da iskoristi “sva raspoloživa sredstva da utiče na beogradski kabinet”.¹⁰⁷ Ruska štampa je dizala tenzije.¹⁰⁸ Novine su Habsburšku monarhiju prosto nazivali “лоскутной империей”. Neoslavizam je označio ishod balkanske krize 1909. i postao “kamen temeljac za razvoj odnosa između Habsburške monarhije i Ruskog carstva početkom 20. vijeka”.¹⁰⁹ Njemačka je 21. marta 1909, predala vladi u Petrogradu ultimatum (“najvažniji dokumenat u krizi”), kojim je tražila da Rusija prizna aneksiju, te spriječi “razorno djelovanje Srbije”.¹¹⁰ Pred Rusiju je, navodi Izvoljski u telegramu od 23. marta ruskim poslanicima u Parizu i Londonu bio postavljen izbor “между немедленным разрешением вопроса о присоединении или вторжении в Сербию австрийских войск”. Ruski diplomata Sazonov (Сергей Д. Сазонов) docnije je naveo da je ruska vlada izabrala ovo drugo “принеся в жертву свое самолюбие”.¹¹¹

¹⁰⁶ Z. Janković, Više od godišnjice, *Vreme*, br. 926, Beograd, 2. oktobar 2008; opšir. M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878-1914*, Sarajevo 1976, 188-189; Z. Šehić, *Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i evropska diplomatija, Hercegovina*, br. 13-14, Mostar 2001, 210-215; E. Ю. Гуськова, Босния и Герцеговина в геополитических планах великих держав: От аннексии до протектората, u: *Stogodišnjica aneksije Bosne i Hercegovine*, 161-174; M. Ćipčić, “Naše jedinstvo” i pitanje aneksije Bosne i Hercegovine, *Kulturna baština*, br. 41, Split 2015, 100-101.

¹⁰⁷ Njemački generali su procjenjivali da je Rusija nespremna za rat, da se nalazi pred revolucijom - “поэтому ее вовлечение в конфликт маловероятно” – prema: G. Sibgatullina, *Бывший союз трех императоров: отношения между Россией, Германией и Австро-венгрией в период Боснийского кризиса 1908-1909 гг.*, 35; opšir. И. И. Астафьев, *Русско-германские дипломатические отношения 1905-1911 гг.*, Москва 1972.

¹⁰⁸ U Ministarstvu spoljnih poslova Rusije morali su priznati da nema društvenog kruga, niti novinskog organa, koji ne bi obrušio svoje ogorčenje na ovo ministarstvo – prema: Г. Кострикова, *Геополитические интересы России и славянский вопрос: идейная борьба в российском обществе в начале XX века*, 131-132.

¹⁰⁹ E. В. Сироткина, *Образ Австрии в общественном мнении России в XIX - начале XX века*, 569.

¹¹⁰ m.Č. Popov, *Građanska Evropa (1770-1871): društvena i politička istorija Evrope (1871-1914)*, 289; M. Imamović, *Zemaljski statut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine*, 23; Lj. Dimić, *Srbija i vinovnici Velikog rata krize, ratovi i bilansi (1912-1918)*, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Podgorica 2015, 18-19.

¹¹¹ On je također navodio da je tada prvi put jasno otkrivena Erentalova balkanska politika, usmjerena na “potčinjavanje Srbije austrijskom uticaju, suprotno slovu i duhu međunarodnih akata i legitimnim interesima Rusije na Balkanu” - prema: E. С. Киреева, *Аннексионный кризис 1908 г. как поворотный момент во внешней политике Сербии*, *Славянский альманах*, № 3-4, Москва 2022, 122; opšir. С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, Москва 2014. Ruski car je pisao majci: “Pošto je pitanje postavljeno otvoreno, morali smo da ostavimo svoj ponos po strani i pristanemo...”

Konflikt nije bio riješen, već samo “заморожен”.¹¹² Rusija, govorilo se, koja je posljednja trebalo da prizna aneksiju, “priznala je prva, na ogromnu štetu svoga autoriteta i u Slovenstvu i u Evropi”.¹¹³ Kapitulirala je, ne pred njemačkim zahtjevima, već pred svojom sopstvenom nemoći. “Русский медведь”, tvrdio je Erental, a prenose ruski historičari, “будет рычать, но не укусит”. Bio je u pravu. Berlin je bio zadovoljan rezultatom postignutim pritiskom na Rusiju. „Gaženje” Srbije za njega je značilo i ponižavanje Rusije. Javnost u Rusiji je čin svoje vlade okarakterisala kao poraznu “дипломатическую Цусиму” (“дипломатска Cušima”) – aludirajući na presudnu bitku u maju 1905. u ratu s Japanom. “Россия в целом чувствовала себя униженной”.¹¹⁵

Rusija je, prema nekim navodima u ljevičarskoj štampi, stavila krst na svoju politiku na Balkanu.¹¹⁶ Drugačiji glasovi su bili rijetki.¹¹⁷ Ruska vlada

Štaviše, sa svih strana smo znali da je Njemačka potpuno spremna za mobilizaciju” - vidi: A. B. Игнатъев, *Россия в международных отношениях 1908–1909 годов. Политика балансирования*, 249.

¹¹² A. A. Сагомоян, Российская империя и Балканы в преддверии Первой мировой войны, *Вестник Московского университета*, № 2, Серия 27, Глобалистика и геополитика, Москва 2018, 24.

¹¹³ N. Tomović, *Ruska javnost prema proglašenju aneksije Bosne i Hercegovine*, 132.

¹¹⁴ Б. М. Шапошников, *Мозг армии*, 77; N. Anžel-A. Miljković, *Nikola Pašić u Petrogradu tokom aneksione krize 1908. godine*, 140. Lj. Dimić, *Srbija i vinovnici Velikog rata krize, ratovi i bilanci (1912-1918)*, 18. Ruski general Brusilov (Алексей А. Брусилов) ustvrđuje da je car Nikolaj II bio protivnik “вообще всякой войны, а войны с Германией в особенности” - vidi: А. А. Брусилов, *Мои воспоминания*, Харьков 2012, 70.

¹¹⁵ G. Sibgatullina, *Бывший союз трех императоров: отношения между Россией, Германией и Австро-венгрией в период Боснийского кризиса 1908-1909 гг.*, 37; А. В. Игнатъев, *Россия в международных отношениях 1908–1909 годов. Политика балансирования*, 248-250; А. Шарый- Я. Шимов, *Корни и корона. Очерки об Австро-Венгрии: судьба империи*, Москва 2011, 286. Petar Struve (П. Б. Струве) je u članku “Унижение России” nazvao priznanje aneksije nacionalnim porazom. Drugi historičar Aleksandar Pogodin (А. Л. Погодин) je pisao da se Већ може радovati: “odveo je Petrograd kuda je hteo... Moralni princip Petrograda se pokazao još niži od bečkog, a mi smo pretrpjeli novu seriju poraza, novu Cušimu, moralni udarac, čije ćemo posljedice još dugo osjećati... Mi smo već u ratu, rat Petrograda sa ruskim narodom” - vidi: Е. Г. Кострикова, *Боснийское фиаско А. П. Извольского и русское общество. 1908–1909 гг.*, 442; Я. В. Вишняков, *Боснийский кризис 1908-1909 гг. и славянский вопрос*, *Вестник МГИМО-Университета*, № 1, Москва 2011, 103-111.

¹¹⁶ С. А. Виноградов, *Боснийский кризис 1908–1909 гг. и отношение к нему печати РСДРП*, u: *Балканские исследования*, Вып. 16. Российское общество и зарубежные славяне. XVIII – начало XX в, Москва 1992, 253.

¹¹⁷ U danima bosanske krize u Rusiji su se samo neki ekstremni desničari (“крайне правые”), kao što su А. В. Кривошеин (А. В. Кривошеин), Р. S. Botkin (П. С. Боткин), V. N. Orlov (В. Н. Орлов), V. I. Gurko (В. И. Гурко), usudili otvoreno govoriti protiv srpskih interesa, a u korist Austro-Ugarske, kao i “Московские ведомости” i “Новое время”. V. P. Meščerski (В. П. Мещерский) je u svom “Гражданине” istupio “protiv delirija slavenskog ludila” (“против бреда славяноманского сумасшествия”) s uzvikom “Dolje Srbi!” («Долой сербов!»). Ruski monarhijski sabor (Русское монархическое собрание) i Savez Mihaila Arhandela (Союз Михаила Архангела) zauzimali su tada takođe proaustrijski stav – vidi: М. В. Медоваров,

priznaje aneksiju 23. marta.¹¹⁸ Potom je naložila Srbiji i Crnoj Gori da učine isto.¹¹⁹ Vijest da je Rusija priznala aneksiju, kao i ostale sile, izazvala je i na Cetinju razočarenje.¹²⁰ Nespremnost vojske za rat odredila je i stav Srbije.¹²¹ Velike sile su pritiskale Srbiju i Crnu Goru da prihvate aneksiju bez kompenzacija.¹²² One su tražile od Srbije i da vodi dobrosusjedsku politiku prema Austro-Ugarskoj.¹²³ Srbija je prihvatila aneksiju Bosne i Hercegovine i

Кризис Австро-Венгрии и русская консервативная мысль на кануне Первой мировой войны, *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, № 1, Нижний Новгород 2015, 74.

¹¹⁸ A. В. Орлов, *Внешняя политика и международные отношения России с середины XIX века до 1918 года*, 157-158. Na tajnoj sjednici u Carskom selu, којом је predsjedavao car Nikolaj, zaključeno је да Rusija nije spremna за rat i да треба prihvatiti njemački zahtjev. Srpski poslanik u Petrogradu је pisao да је ruska vlada činila sve да спаси Srbiju “od invazije koja bi bila kraj svemu. Žrtvuje čak i svoje dostojanstvo jer је zbog нас pristala на ovaj posljednji korak” – prema: M. Vojvodić, *Berlinski kongres – posle trideset godina (srpski pogled)*, 286.

¹¹⁹ “Gorka је to pilula koju moramo progutati”, kazao је Izvoljski britanskom ambasadoru i dodao да је “austrougarski plan bio brižljivo pripremljen i izabran је povoljan trenutak. За три или četiri godine Rusija bi се dovoljno опоравила да bi mogla govoriti drugim tonom. Centralne sile to су dobro znale i nisu propustile prigodu” – prema: P. Renouvin, *Европска криза и Prvi svjetski rat*, Zagreb 2008, 118. Osnovni cilj politike njemačkog kancelara Bilova bio је да Njemačka bude “čekić, a не nakovanj” – vidi: N. Milenović, Čekić или nakovanj? Nemačka после прве marokanske кризе 1905/06, *Istorijski časopis*, knj. LI, Beograd 2004, 289.

¹²⁰ S. Knežević, *Velike sile prema zahtjevima Crne Gore u aneksionoj krizi*, 121.

¹²¹ Оршiр. Я. В. Вишняков, *Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века*, Москва 2012. Tajni izvještaj bivšeg načelnika Glavnog generalštaba pukovnika Aleksandra Mašina, u kome је stanje unutar srpske vojske oslikano tamnim nijansama, našao се на stranicama bečke štampe. Austrougarska vojska је lako mogla u ratu да zauzme Beograd i ključne tačke на Savi i Dunavu. Zato niti jedna sila nije ni pomišljala да се увуче u sukob s Monarhijom, uvjerene да је она spremna да uspješno vodi rat на два fronta, “ofanzivni prema Italiji, defanzivni prema Rusiji”, i to bez pomoći Njemačke, zadovoljavajući се njenom prijateljskom naklonošću – vidi: A. Životić, Odbrambene pripreme vlade Stojana Novakovića 1909, u: *Stojan Novaković: povodom sto sedamdeset pet godina od rođenja*, Beograd 2018, 47; N. Anžel, *Diplomatska misija Milovana Milovanovića u zapadnoevropskim prestonicama на početku aneksione кризе 1908. године*, 98.

¹²² Izvoljski је prvobitno u Londonu njemačkom poslaniku govorio да bi се Austro-Ugarska pokazala kao velikodušna ako bi dala Srbiji i Crnoj Gori teritorijalnu kompenzaciju odnosno ispravku granice. Njemački car Vilhelm је uz ovaj predlog u izvještaju napisao – „Naivan”. За račun Srbije је djelovao Izvoljski i u Parizu govoreći да bi то bilo „kao što jedan bogat čovjek baca siromahu komadić” – prema: M. Manojlović, Balkan i velike sile početkom XX vijeka, *Matica*, br. 75, Podgorica 2018, 414-415.

¹²³ Francuski ambasador је bio ubjeđen да srpska vlada želi samo dovoljan pritisak od strane sila да bi prihvatila ma kakvu formu или tekst koji bi joj one preporučile – vidi: U. Tatić, *Francuska u aneksionoj krizi 1908-1909*, 40-41. U telegramu specijalnog izaslanika Srbije u Petrogradu Radovana Košutića upućenog ministru inostranih poslova u Beograd, 6. marta 1909, pošiljalac izvještava да је на jednom prijemu ruski car rekao predsjedniku Dume Homjakovu (Николай А. Хомяков, председатель Государственной думы III созыва (1907-1910) – S. B) “да је srpsko nebo usled ove bure bilo turobno, situacija је bila strašna zato što је Rusija bila nespremna за rat а poraz Rusije srušio bi Slovenstvo; Car ima osećaj да је sukob sa Germanstvom neizbežan u budućnosti i да се треба pripremiti за то. Odgovarajući на pitanje kakav će stav Rusija zauzeti u

službeno objavila: “da će napustiti držanje protestovanja i opozicije, koje je zauzimala prema aneksiji, od prošle jeseni, i angažuje se, sem toga, da će promeniti pravac svoje sadašnje politike prema Austro-Ugarskoj, te ubuduće održavati sa njom odnose dobrog susjedstva. Prema tim izjavama, a verujući u miroljubive namere Austro-Ugarske, Srbija će povratiti svoju vojsku u stanje, u kome se nalazila u proleće 1908. godine, u pogledu njene organizacije, dislokacije i brojnoga stanja. Ona će razoružati i raspustiti dobrovoljce i čete, i sprećiće obrazovanje novih neregularnih jedinica na svojem zemljištu”.¹²⁴ Za Srbiju Berlinski kongres nije više važio. U njoj se učvrstilo uvjerenje da je Austro-Ugarska njen najopasniji protivnik.¹²⁵

Čin aneksije priznala je 5. aprila i Crna Gora. Jedini ustupak Beča bio je ukidanje odredbe 29. člana Berlinskog ugovora (1878) kojima se ograničavao suverenitet Crne Gore nad barskim pristaništem.¹²⁶ U aprilu je potpisan i sporazum o osmanskome priznanju nezavisnosti Bugarske.¹²⁷ Termin Istočna Rumelija se više nije koristio.¹²⁸ Uslijedio je, nakon okončanja nakon aneksione

slučaju Austro-Ugarskog napada na Srbiju, predsednik Dume je odgovorio: Mi smo učinili nešto što danas ni jedna država nikada nije učinila, naime, mi smo objavili čitavom svetu da mi sada nismo u poziciji da vodimo rat, ali ćemo tretirati svaki pokušaj prinude učinjen prema Srbiji kao početak evropskog sukoba, u kojem mi za sada ne možemo učestvovati; ali će planuti u budućnosti kada ćemo imati šta da kažemo” – prema: N. Ž. Petrović, *Kontroverzni život, publicističko i političko delovanje pravnik i diplomate Miloša Bogičevića, Republika*, br. 574-575, Beograd, 1-30. juni 2014.

¹²⁴ Ova izjava srpskog poslanika Beču, od 31. marta 1909, data u ime vlade u Beogradu, da „aneksijom... njena prava nisu povređena” i da će se pokoriti odluci sila u pogledu čl. 2. Berlinskog ugovora, značila je napuštanje stava iz protestne note od 7. oktobra 1908. godine – vidi: L. Vrkić, *Pojam i biće srpske nacije*, 486; N. Ž. Petrović, *Kontroverzni život, publicističko i političko delovanje pravnik i diplomate Miloša Bogičevića, Republika*, br. 574-575, Beograd, 1-30. juni 2014.

¹²⁵ L. Kardum, *Aneksiona kriza i Friedjungov proces*, 136; D. Bataković, *Srbija i Balkan: Albanija, Bugarska, Grčka 1914-1918*, Novi Sad-Beograd 2016, 20. Beograd je turobno ćutao. Milovan Milovanović je govorio da što srpski poraz bude teži, biće jača misao “o englesko-rusko-srpskoj odmazdi” – prema: D. Lopandić, *Ode Bosna!*, <http://politikin-zabavnik.co.rs/pz/tekstovi/ode-bosna>. Vasa Čubrilović, pripadnik ilegalne organizacije Mlada Bosna, docnije je pisao: “Mi nismo poznavali međunarodne odnose povoljne ili nepovoljne za našu borbu protiv Austrije. Smatrali smo da tu borbu treba ne stišavati, nego pooštravati, pa kud to vodilo da vodilo” – prema: V. Čubrilović, *Sećanja*, Beograd 2022, 226.

¹²⁶ D. Bakić, *Politika Crne Gore prema Osmanskom carstvu od Berlinskog kongresa do Prvog balkanskog rata*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Beograd 2017, 149.

¹²⁷ Sporazum je obavezivao Bugarsku da muslimanima osigura slobodu i upražavanje vjerskih obreda, uživanje istih građanskih i političkih prava kao i za sve stanovnike države drugih vjeroispovijesti; opšir. *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996: dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama I*, Beograd 1998, 274-277.

¹²⁸ Suma koju je Bugarska trebalo da plati Porti da bi priznala nezavisnost, bila je predmet pregovora. Intervenirala je i Rusija da bi spriječila mogući sukob. Preuzela je na sebe isplatu 125 miliona zlatnih franaka, koja je trebalo da se oduzme od ratnih dugova (1877-1878) koje je

krize, 14. maja 1909. trijumfalni dolazak kajzera Vilhelma u Beč, „sa obeležjima germanske arogantne superiornosti nad pobeđenim protivnicima”.¹²⁹

Čin aneksije Bosne i Hercegovine je bio, prema Miloradu Ekmečiću, prvi svjesno učinjen akt rušenja međunarodnog prava i prelaska na silu, izazvanu ultimatumima. To je bio i razlog što je potonji Prvi svjetski rat okončan stvaranjem versajskog sistema, čije su odredbe nalagale formiranje Lige naroda kao instrumenta onemogućavanja kršenja međunarodnih pravila.¹³⁰ Aneksija 1908. izazvala je nepovjerenje „u kancelarijama velikih sila” koje je koristilo onim državama koje su željele da promijene stanje na Balkanu, kako je to u izvještaju caru Franji Josipu napisao grof Leopold Berthold (Leopold von Berchtold), Erentalov nasljednik na mjestu ministra spoljnih poslova.¹³¹ On je smatrao da je antagonizam između Austro-Ugarske i Srbije bio nepopravljiv (unüberbruckbar). Rusija je nastavila da vodi promišljenu politiku prema balkanskim državama.¹³² Balkan je smatran za jedan od najvažnijih regiona sa

Osmansko carstvo trebalo da joj plati. Bugarska se obavezala i da od Rusije preuzme kredit od 82 miliona franaka. Rusija je htjela da sprječi da podudaranje interesa Austro-Ugarske i Bugarske dovede do potiskivanja njenih pozicija u Bugarskoj; opšir. S. Sfetis, Proglašenje nezavisnosti Bugarske (22. IX-5. X 1908) i njegov odjek u Grčkoj, *Tokovi istorije*, br. 3, Beograd 2010, 33-36.

¹²⁹ D. Kovačević, *Diplomatija imperatorske Rusije o aneksiji Bosne i Hercegovine „politika balansiranja” 1908–1909*, 479.

¹³⁰ J. Aleksić, *Život i delo Milorada Ekmečića (1928-2015)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica 2021, 264-265; A. Mitrović, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, 80; M. Ekmečić, Mesto aneksije Bosne i Hercegovine 1908. u savremenoj istoriji, u: *Stogodišnjica aneksije Bosne i Hercegovine*, 35.

¹³¹ R. Subić, *Austro-Ugarska i Hrvati u Bosni i Hercegovini (1903-1914)*, 132. Beogradski list “Pijemont”, 26. oktobra 1911. naziva Rusiju „bratskom judom”, jer je do aneksije Bosne i Hercegovine došlo po sporazumu Petrograda i Beča, tvrdeći dalje da se Austro-Ugarska sprema “da izbije na Jegejsko more, a Rusi treba da se dokopaju Mongolije, Persije i Carigrada, kako bi izbili na Sredozemno more”. “Pijemont” 3. oktobra piše o tajnom sporazumu Rusije i Austro-Ugarske 1897, kada su Balkan podijelile na sfere uticaja: Srbija, Makedonija do linije Solun-Vranje, Albanija i Crna Gora u sferu Dunavske monarhije, čak je Rusija dozvoljavala i status protektorata za Makedoniju. “Pijemont” dalje navodi da su 1908. srpski političari bili odlučniji “Rusija bi, htela ne htela, zaplivala u austrijsku krv 1908, kao i u tursku 1877. godine”. Ovaj list iznosi da se u Srbiji vjeruje u dobrotu “ruske duše, duše ruskog naroda”, ali da se ne vjeruje ruskoj diplomatiji – vidi: V. Dedijer, *Sarajevo 1914.*, Beograd 1966, 757-760; N. Mladenović-D. Dostanić, Odnos srpskih političkih stranaka prema Rusiji od XIX do XXI veka, u: *Rusija i Balkan*, Beograd 2022, 140; M. Đorgović, *Zbog pruge Veliki rat*, <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/zbog-pruge-veliki-rat>; opšir. Isti, *Opanak ili železnica: ko je i kako Srbiju posvađao sa Zapadnom Evropom*, Beograd 2021.

¹³² Opšir. Д. В. Никоноров, Берлинский конгресс, идеи “Великой Сербии”, “Великой Болгарии” и российская дипломатия, u: *Историки размышляют*, Москва 2002, 35-54; Isti, *Роль идей “Великой Сербии” и “Великой Болгарии” в балканской политике Российской империи в 1878-1908 гг.* Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Факультет государственного управления Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова, Москва 2004; А. Лажовски, *Руската надворешна политика кон Балканот и Македонија од Кримската војна (1853–1856) до почетокот на Првата светска војна*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Скопје 2018.

stajališta osiguranja njene sigurnosti. Mladoturska revolucija, proglašenje neovisnosti Bugarske, aneksija Bosne i Hercegovine, sve je to bilo na različite načine povezano u stajalištima ruskih vladajućih krugova i referentnih skupina s izvorima potencijalnih prijetnji ili štete nacionalnim interesima države. Tumačenje potonjeg je napravljeno u alarmantnom duhu, budući da se stalno mislilo na perspektivu “gubitka položaja i uticaja” ili jačanja “rusofobije” u pojedinim zemljama.¹³³

Srpska spoljna politika u narednom razdoblju preusmjerila se ka jugu - ka Osmanskom carstvu. Svoje nade i dalje je polagala u rusku podršku.¹³⁴ Iako je Rusija pružala podršku Srbiji u nastojanjima za širenjem u tom pravcu, govoreći srpskim političarima da je odustala od stvaranja “Velike Bugarske”, potajno je nastavila da igra i na tu kartu.¹³⁵ Za Rusiju je Bugarska imala poseban značaj zbog svog položaja (blizine Bosfora i Dardanela) i vojničke snage.¹³⁶ Balkanski hrišćani su, uz sve nedaće osmanske države, ipak bili preslabi da bi stvorili države bez vanjske pomoći. Veličina, oblik, stadijum razvoja pa i samo postojanje tih država gotovo isključivo su bili “regulisani interesima velikih sila”.¹³⁷ Bugari, Grci i Srbi, ustvrđuje Aleksandar Varabjov, poštuju svoje

¹³³ Ар. А. Улуњян, *Взгляд имперской России на Балканы (начало XX в)*, 325.

¹³⁴ Р. Milosavljević, *Русская политика по отношению к Сербии в 1908–1914. годах*, 214. Jevrejinov (Б. Н. Евреинов), ruski otpravnik poslova, u julu 1906. piše da niko u Srbiji sa sigurnošću ne zna u čemu bi se trebala sastojati pomoć Rusije: “Idealna pomoć, koliko sam ja mogao da zaključim, sastojala bi se jedino u tome da Rusija obezbedi da Srbiji budu predate sve mađarske provincije nastanjene Srbima, kao i Bosna, Hercegovina, Stara Srbija, i da od njih napravi Srpsku imperiju”. Riječi ovog diplomate su u skladu sa stavom Nikolaja Ševaljea (Н. Шевалье – Н. И. Гасфельд), dopisnika novina “Раннее утро” (“Rano jutro”), koji 1913. kaže: “Rusija je dužna, Rusija je dužna – te reči ne silaze s usana pravovernog Srbina. Rusija je dužna makar i po cenu svoje krvi da poveća teritoriju Srbije, uključujući Đakovicu, Prizren, Peć. Rusija je dužna da uđe u rat sa susedima, da bi Srbija dobila izlaz na Jadransko more; direktan dug Rusije je da šalje odrede Crvenog krsta, priloge i što je moguće više novca, a Srbi će velikodušno da prihvate sve to, pošto se uvjere da Rusija ispravno ispunjava svoje obaveze u pogledu pružanja usluga Srbiji. Zar Rusija može imati kakve druge interese, osim da u svojstvu pomagača doprinosi stvaranju Velike Srbije? Jedini razumni cilj postojanja Rusije jeste briga o obnovi carstva Dušana Silnog, i tada će Velika Srbija koja ceni zasluge svojih saradnika da izađe na kraj s dvojediniom podunavskom carevinom. Time je rečeno da Rusija, ukoliko želi da ima platonske simpatije na obalama Save i Morave, mora da vodi srpsku politiku, a ne rusku, i da misli pre svega o izlasku Srbije na more, o proširenju granica Stare Srbije na račun Albanije, o povoljnom sporazumu s Austrijom, mora, najzad, da razbije Austriju za dobrobit Srbije – ali ni u kom slučaju ruska diplomatija ne sme da vodi rusku politiku koja odgovara interesima ruske države, jer će inače Srbija u tom slučaju da pređe na stranu neprijatelja – prema: J. Višnjakov, *Nacionalno pitanje i vojno-politička doktrina srpske države početkom XX veka*, 327; Isti, *Politika u Srbiji krajem XIX i početkom XX veka viđena očima ruskih diplomatskih vojnih i policijskih agenata*, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, Beograd 2010, 106-107.

¹³⁵ N. Ž. Petrović, *Kontroverzni život, publicističko i političko delovanje pravника i diplomate Miloša Bogičevića*, *Republika*, br. 574-575, Beograd, 1-30. juni 2014.

¹³⁶ L. Vrkić, *Pojam i biće srpske nacije*. 225.

¹³⁷ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 291.

oslobodioce (“Народы Сербии, Болгарии и Греции всегда помнили, помнят и, думается, будут помнить своих освободителей”).¹³⁸

Velikodržavne pretenzije nisu bile u skladu sa stvarnim snagama i mogućnostima Rusije. Aneksija je uticala na izmjenu opšteg karaktera njene balkanske politike: «Silom prilika, Izvoljski i njegovi pomoćnici u vrhu ruske spoljne politike naišli su na jednostavnu i zdravorazumsku ideju o preporučljivosti promoviranja stvaranja saveza balkanskih država», pisao je historičar Vinogradov (К. Б. Виноградов).¹³⁹ Nije se smjelo dozvoliti da Austro-Ugarska nastavi nove aktivnosti u prodoru kroz Balkan. Faktor koji bi činio realnu snagu pri ispunjenju tog cilja trebalo je da bude balkanski savez. Zato je Rusija pripremala teren za njegovo stvaranje. O tome se govorilo već u decembru 1908. kada je Izvoljski u Državnoj dumi naglasio važnost sporazumijevanja država na Balkanu.¹⁴⁰ Prvi korak ka jačanju uticaja Rusije na Balkanu bila je posjeta bugarskog i srpskog kralja Petrogradu 1910. (prva od 23. februara do 3. marta, druga od 22. do 26. marta).¹⁴¹ Aneksionom krizom je ubrzano stvaranje vojnog saveza balkanskih država. O tome svjedoči i izjava grofa Leopolda fon Bertholda, iz oktobra 1912, da je metod djelovanja Beča pri aneksiji dao prvi

¹³⁸ А. А. Воробьев, Геополитические интересы России на Балканах в XX - начале XXI столетий, *Вестник славянских культур*, т. 41, № 3, Москва 2016, 66. “Opšte je prihvaćeno da su od svih slavenskih i balkanskih naroda Srbi najrusofilniji. I ovaj stav se zasniva na pomoći Rusije u oslobađanju Srbije od osmanskog jarma. Stare idealističke ideje nisu nestale preko vremena, zahvaljujući kome je rusofilija čak postala dio srpske nacionalne samosvijesti („Bog na nebu, Rusija na zemlji”) – prema: К. В. Никифоров, Отношение сербов к русским в XX в, u: *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*, Москва 2016, 12; opšir. С. И. Данченко, *Развитие сербской государственности и Россия. 1878–1903*, Москва 1996.

¹³⁹ Урог: К. Б. Виноградов, *Боснийский кризис 1908-1909 гг. - пролог первой мировой войны*, Ленинград 1964, 103–104; Я. В. Вишняков, Сербский вопрос в балканской политике держав кануна первой мировой войны, u: *Ялта 45: уроки истории. Система международных отношений в XX-XXI вв. и ее будущее*, Ялта 2018, 9. Pred rat 1912. Za Rusiju se pitanje o status quo na Balkanu preobrazilo pred Prvi balkanski rat 1912. u pitanje “ob određenoj дипломатической тактике” – vidi: П. Милосављевић, Россия и политика status quo на Балканах до начала первой балканской войны 1912. года, *Balkanica*, XV, Beograd 1984, 191.

¹⁴⁰ Krajem 1909. Izvoljski je poslao instrukcije ruskim predstavnicima u Sofiji, Beogradu i Cetinju oko njihovog daljeg nastupanja i podrške u skladu s principom “Balkan balkanskim narodima” - prema: S. Stanojević, *Stvaranje Balkanskog saveza 1912. godine*, Kosovska Mitrovica-Prokuplje 2020, 199-200.

¹⁴¹ V. Zarković, Дипломатске активности и susreti Petra I Karađorđevića i Nikolaja II Romanova uoči balkanskih ratova, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, br. 4, Kosovska Mitrovica 2021, 235-251. Rusija sve do balkanskih ratova vodi politiku balansiranja između Njemačke i Velike Britanije i Francuske, da bi onda pokazala šta je njen prioritet. Kada je Italija 1911. napala Tripoli ona je pred Portu postavila pitanje moreuza u zamjenu za garanciju osmanskog teritorijalnog integriteta u odnosu na balkanske države. Zbog protivljenja Velike Britanije i Francuske ovaj prijedlog nije prihvaćen. Misli o zauzimanju moreuza su kod cara Nikolaja II bile stalno prisutne. Tako je on 1916. govorio: “Мы должны покончить с Турцией; ее место - не в Европе” - vidi: M. Manojlović, *Balkan i velike sile početkom XX vijeka*, 421-424; П. Н. Милоков, *Воспоминания*, 306.

impuls tom savezu. Bugarski političari su govorili ruskim diplomatama da Rusija mora imati “snažnu i aktivnu politiku. To je neophodno njoj, a neophodno je i nama, balkanskim Slovenima, koji opstaju isključivo zahvaljujući postojanju moćne Rusije”.¹⁴² Balkanske države su znale da zajedno imaju vojni potencijal kojim mogu osmansku državu potisnuti s Balkana i da Evropu suoče sa stanjem “svršenog čina”. Njihovu odluku da iskoriste trenutak podstakao je rat Italije protiv Osmanskog carstva i albanska pobuna 1911. protiv ovog carstva.¹⁴³ Srpsko društvo i vojska su s nestrpljenjem “ждали начала первой балканской войны, рассчитывая взять реванш за 1908 г”.¹⁴⁴

Zaključak

Aneksiona kriza je bila prekretnica u međunarodnom političkom životu XX stoljeća. Savremena ruska historiografija iskazuje zapažen interes za proučavanje ove tematike i njenih sastavnih dionica u širim okvirima, pri čemu Bosna i Hercegovina zauzima posebno mjesto. Vrijeme evropske ravnoteže i koegzistencije velikih sila je s ovom krizom prošlo, nastupile su godine konfrontiranja. Započeo je razvoj događaja koji je odveo ka ratnom razrješenju dubokog sukoba dva bloka velikih sila (“пролог первой мировой войны”). Evropa se tako, početkom druge decenije XX stoljeća našla pred novim, još većim izazovima i iskušenjima.

Literatura o međunarodnim odnosima tradicionalno se bavi velikim državama. Realističke teorije o međunarodnim odnosima pretpostavljaju da države nemaju trajne prijatelje nego trajne interese. Glavni motiv nisu ljubav, mržnja, prijateljstvo, duhovno i vjersko srodstvo, već upravo interes – jedan od glavnih motiva odvajkada u politici velikih država. Kada ga nemaju, onda su, u

¹⁴² S. Stanojević, *Stvaranje Balkanskog saveza 1912. godine*, 27, 201.

¹⁴³ Aneksija Bosne i Hercegovine, “в свою очередь, изменила общий характер балканской политики России” – vidi: Я. В. Вишняков, *Сербский вопрос в балканской политике Держав кануна Первой мировой войны*, 8-9. Rusija je htjela da napravi barijeru daljem širenju Austro-Ugarske na jugoistok, i da se stvori odbrambeni savezi na Balkanu. Međutim, Srbija, Crna Gora, Grčka i Bugarska su formirali ofanzivnu alijansu protiv Osmanskog carstva” – vidi: L. Trocki, Srbija, jesen 1912, feljton, *Danas*, Beograd, 11. juni 1998; П. А. Искендеров, Балканские союзники России, Перспективы. *Электронный журнал*, № 4(16), Москва 2018, 115-116; *Славяне и Россия: Россия, Болгария, Балканы. Проблемы войны и мира. XVIII–XXI вв. (Мифы и реальность)*, Москва 2019.

¹⁴⁴ Я. В. Вишняков, Идеология сербской военной элиты в контексте особенностей развития сербского государства в конце XIX – начале XX вв, u: *Branicevo u istoriji Srbije*, Požarevac-Beograd 2008, 66. “Vlada Srbije neumorno radi”, izvještavao je svoju vladu Hartvig (Н. Г. Гартвиг) ruski poslanik u Srbiji u oktobru 1911, “na usavršavanju i opremanju svoje vojske, što je od nemale važnosti s gledišta naših političkih interesa. Novi nacrt državnog plana za 1912. predviđa povećanje proračuna Ministarstva rata na 29,5 miliona franaka, tj. 2,5 miliona franaka više od prošlogodišnjeg iznosa” – prema: Я. В. Вишняков, *Сербский фронт: от войн Балканских к мировой, u: Первая мировая война: историография и уроки истории*, Москва 2015, 12.

principu, inertne. Polovinom XIX stoljeća, lord Palmerston (Henry J. T. Palmerston), britanski premijer, izrekao je čuveni diktum: “Mi nemamo vanjskih saveznika i nemamo trajnih neprijatelja. Naši interesi su vječni i trajni i naša je dužnost slijediti te interese... Kada me ljudi pitaju za ono što se naziva politikom, jedini odgovor jest da nam je namjera činiti ono što se doima najboljim u svakoj prigodi koja se pojavi, pri čemu su interesi naše države vodeće načelo”. Osnov međunarodne politike ostao je isti još od vremena Tukidida koji je ustvrdio da jaki rade šta hoće, a slabi ono što moraju. Objektivni ciljevi i stanje snaga reguliraju međudržavne odnose. Male države o sebi nikad ne odlučuju. Nisu rijetki autori koji pišu da su krize i “balkanske nesreće” rezultat zamršene politike i stavova velikih država, lanca interventnih akcija, arbitriranja i podjela, nedovoljnog poznavanja i prihvatanja delikatnog balkanskog mozaika, pojačanih predrasudama (“nedokazano prejudiciranje”), a ne prenatlaženih unutarnjih mržnji i atavizama. Politika nije područje istine, već mnjenja. Mitovi su pomoćno sredstvo u realiziranju generalne strategije.

Ruski slavenofili su u XIX stoljeću govorili da su s “hiljadu čvorova (“тысячью узлов”)” vezani sa sudbinom balkanskih pravoslavnih naroda, da su historije Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Stare Srbije, Kosova Polja i Bugarske - dio ruske historije („есть часть русской истории”). Vjekovna je definicija ruske nacionalne veličine bila “izjednačavana sa stjecanjem novih ozemlja” (Z. Bžežinski). Hegemonija je stara, prosuđuje on, koliko i ljudska vrsta. I kada govori jezikom “najuzvišenijih ideala, velikih riječi i dubokih poruka, politika je najčešće samo rukovođena svojim interesima”. Uloga morala u međunarodnoj politici je ograničena, “ako moral uopće igra bilo kakvu ulogu”. “В моральном отношении” politika carske Rusije početkom XX stoljeća “была ничем не хуже и не лучше политики других великих держав того времени” (А. В. Игнатъев). Politika pokazuje da su “moć, sukob i borba” njeni osnovni pojmovi, uspješno koristi “sjaj i bijedu historije”. Visoka politika u koju spadaju međunarodni odnosi i diplomatija (“kraljica historije”), zbog povjerljive naravi, može, u najboljem slučaju, priznaju historičari, da bude tek “lijepo ocrtana”. Sve se temelji na odnosu snaga i moći među državama. “Oružje za ratove se mijenja”, ali su suštinski ciljevi doista zasnovani na trajnim strateškim vrijednostima i nikada se ne mijenjaju.

Summary

The annexation crisis was a turning point in the international political landscape of the 20th century. Contemporary Russian historiography shows notable interest in studying this topic and its components in broader contexts, with Bosnia and Herzegovina occupying a special place. The era of European balance and coexistence of great powers ended with this crisis, leading to years of confrontation. This marked the beginning of events that ultimately led to the war as a resolution of the deep conflict between two blocs of great powers (“the

prologue to the First World War”). Thus, Europe, at the beginning of the second decade of the 20th century, faced new, even greater challenges and trials.

Literature on international relations traditionally focuses on great powers. Realist theories in international relations suggest that states have no permanent friends, only permanent interests. The main motives are not love, hatred, friendship, or spiritual and religious kinship, but rather interests—one of the primary motivations that has always existed in the politics of great powers. When they lack interests, they are generally inert. In the mid-19th century, Lord Palmerston (Henry J. T. Palmerston), the British Prime Minister, famously stated: “We have no eternal allies and we have no perpetual enemies. Our interests are eternal and constant, and it is our duty to follow those interests... When people ask me about what is called politics, my only answer is that we intend to do what seems best in every occasion that arises, with the interests of our state being the guiding principle.” The foundation of international politics has remained the same since the time of Thucydides, who asserted that the strong do what they want, while the weak do what they must. Objective goals and the balance of power regulate inter-state relations. Small states never decide for themselves. Many authors argue that crises and “Balkan misfortunes” are the result of the intricate politics and attitudes of great powers, a chain of intervention actions, arbitrations, and divisions, insufficient knowledge of and acceptance for the delicate Balkan mosaic, exacerbated by prejudices (“unproven prejudgment”), rather than exaggerated internal hatreds and atavisms. Politics is not a realm of truth, but of opinion. Myths serve as an auxiliary tool in realizing a general strategy.

In the 19th century, Russian Slavophiles claimed that they were bound by “a thousand knots” to the fate of the Balkan Orthodox peoples, asserting that the histories of Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Old Serbia, the Kosovo Plain, and Bulgaria are part of Russian history (“*есть часть русской истории*”). The age-old definition of Russian national greatness was equated with the acquisition of new territories (Z. Brzezinski). He posits that hegemony is as old as humanity itself. Even when discussing “the most exalted ideals, grand words, and profound messages,” politics is often primarily driven by its own interests. The role of morality in international politics is limited, “if morality plays any role at all.” “In moral terms,” the politics of imperial Russia at the beginning of the 20th century “was no worse and no better than the politics of other great powers of the time” (A. V. Ignatiev). Politics demonstrates that “power, conflict, and struggle” are its fundamental concepts, skillfully utilizing “the splendor and misery of history.” High politics, which includes international relations and diplomacy (“the queen of history”), due to its confidential nature, can, at best, be described by historians as merely “beautifully outlined.” Everything is based on the balance of power among states. “Weapons for wars may change,” but the fundamental goals are indeed grounded in enduring strategic values and never truly change.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996: dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, prired. M. Stojković, I-III, Beograd 1998.
2. *Rusija i aneksiona kriza 1908-1909*, Dokumenti iz sovjetskih arhiva, priredio B. Pavićević, Titograd, 1984.
3. *Балканские народы и европейские правительства в XVIII-начале XX в.*, Документы и исследования, Москва 1982.
4. *Москва-Сербия, Белград-Россия: сборник документов и материалов*, том 3, *Общественно-политические и культурные связи 1878-1917. гг.*, Москва-Београд 2012.
5. *Русско-словенские отношения в документах (XII в. - 1914 г.)*, Москва 2010.

Knjige/Books:

1. A. Mitrović, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Beograd 2011.
2. A. Rossos, *Rusija i Balkan: međubalkanska rivalstva i ruska vanjska politika 1908-1914*, Zagreb 1992.
3. B. Milošević, *Aneksija Bosne i Hercegovine*, Novi Sad 2020.
4. Č. Popov, *Građanska Evropa (1770-1871): društvena i politička istorija Evrope (1871-1914)*, Beograd 2010.
5. D. Kovačević, *Istorija spoljne politike Ruske imperije 1801-1917*, Beograd 2019.
6. Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002.
7. E. Hobsbaum, *Doba carstva: 1875-1914*, Beograd 2019.
8. *Evropa i istočno pitanje (1878-1923): političke i civilizacijske promene*, Beograd 2001.
9. F. Šišić, *Kako je došlo do okupacije a onda do aneksije Bosne i Hercegovine (1878. odnosno 1908): diplomatska strana njihova o šezdeset i tridesetogodišnjici događaja*, Zagreb 1938.
10. L. Vrkatić, *Pojam i biće srpske nacije*, Novi Sad 2009.
11. M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, II, Beograd 1989.
12. M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, Zagreb 2007.
13. M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999.
14. N. Malcolm, *Povijest Bosne: kratki pregled*, Zagreb-Sarajevo 1995.
15. N. Tomović, *Rusija i srpsko pitanje u aneksionoj krizi u Bosni 1908-1909. godine*, Podgorica 2008.
16. *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1991.
17. *Rusija i Balkan tokom posljednja tri stoljeća*, Podgorica-Moskva 2012.
18. S. Bandžović, *Politika i nauka: ruski pogledi na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 2021.
19. S. Knežević, *Velika Britanija i aneksiona kriza*, Podgorica 2005.
20. S. Stanojević, *Stvaranje Balkanskog saveza 1912. godine*, Kosovska Mitrovica-Prokuplje 2020.
21. S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope: odnosi između evropskih sila pred Prvi svetski rat od Berlinskog kongresa do početka rata (1878-1914)*, Beograd 2005.
22. S. Živanov, *Rusija na prelomu veka: posljednje decenije rusko carstva od završetka Krimskog do početka Prvog svetskog rata (1855-1914)*, Beograd 2002.
23. *Stogodišnjica aneksije Bosne i Hercegovine*, Banjaluka 2009.
24. V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, Beograd 1966.

25. А. В. Орлов, *Внешняя политика и международные отношения России с середины XIX века до 1918 года*, Санкт-Петербург 2011.
26. А. С. Медяков, *История международных отношений в Новое время*, Москва 2007.
27. А. С. Протопопов-В. М. Козьменко-Н. С. Елманова, *История международных отношений в внешней политике России 1648-2000*, Москва 2001.
28. Б. М. Шапошников, *Мозг армии*, II, Ленинград 1929.
29. *Балканы в европейских политических проектах XIX–XXI вв*, Москва 2014.
30. *Балканы в конце XIX - начале XX века. Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе*, Москва 1991.
31. *Битва двуглавых орлов: Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны*, Москва 2016.
32. В. А. Поцелуев, *История России XX столетия: (Основные проблемы)*, Москва 1997.
33. *Восточный вопрос во внешней политике России, конец XVIII - начало XX в*, Москва 1978.
34. Е. Г. Кострикова, *Геополитические интересы России и славянский вопрос: идейная борьба в российском обществе в начале XX века*, Москва 2017.
35. Е. Г. Кострикова, *Российское общество и внешняя политика накануне первой мировой войны 1908-1914 гг*, Москва 2007.
36. И. Ц. Галкин, *Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Турции 1905-1912 гг*, Москва 1960.
37. *История Балкан. На переломе эпох (1878–1914 гг)*, Москва 2017.
38. *История России. XX век. 1894-1939*, Москва 2010.
39. К. Б. Виноградов, *Боснийский кризис 1908-1909 гг - пролог первой мировой войны*, Ленинград 1964.
40. Л. Ю. Пахомова, *Балканский лакмус. Австро-венгерская политика в Боснии и Герцеговине и российская дипломатия (1878–1908)*, Москва 2021.
41. Н. В. Виноградов, *Двуглавый российский орел на Балканах 1683-1914*, Москва 2010.
42. О. Айрапетов, *Внешняя политика Российской империи (1801–1914)*, Москва 2006.
43. П. В. Мультиатули, *Внешняя политика Императора Николая II (1894-1917)*, Москва 2012.
44. П. Н. Милюков, *Воспоминания*, Москва 1991.
45. *Первая мировая война и судьбы европейской цивилизации*, Москва 2014.
46. *Россия и мир в конце XIX - начале XX вв: Романовы и Россия*, Москва 2020.
47. *Славяне и Россия: проблемы войны и мира на Балканах. XVIII–XXI вв*, Москва 2017.
48. Ю. А. Писарев, *Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны*, Москва 1985.

Članci/Articles:

1. B. Nadoveza-M. Perić, Milovan Milovanović kao diplomata, *Politička revija*, br. 1, Beograd 2020.
2. D. Đukanović-M. Zirojević, Austrougarska i Balkan: uvod u krah, u: *Sto godina od početka Prvog svetskog rata: istorijske i pravne studije*, Beograd 2014.
3. D. Kovačević, Diplomatijske imperatorske Rusije o aneksiji Bosne i Hercegovine „politika balansiranja“ 1908–1909, u: *Srbi na prostoru Bosne i Hercegovine od XV do XX veka*, Novi Sad 2020.
4. F. Vučetić, Aneksiona kriza i srpsko pitanje: 1908-1909, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2021.
5. G. Sibgatullina, Бывший союз трех императоров: отношения между Россией, Германией и Австро-венгрией в период Боснийского кризиса 1908-1909 гг, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Yıl 5, Sayı 17, Ardahan 2013.

6. J. Višnjakov, Nacionalno pitanje i vojno-politička doktrina srpske države početkom XX veka, u: *Rusija i Balkan u savremenom svijetu*, Banjaluka 2012.
7. L. Kardum, Aneksiona kriza i Friedjungov proces, *Politička misao*, br. 1, Zagreb 1993.
8. Lj. Dimić, Srbija i vinovnici Velikog rata krize, ratovi i bilansi (1912-1918), *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Podgorica 2015.
9. M. Ekmečić, Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice, *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*, Beograd 1997.
10. M. Imamović, Zemaljski štatut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja*, br. 7, Sarajevo 2011.
11. M. Manojlović, Balkan i velike sile početkom XX vijeka, *Matica*, br. 75, Podgorica 2018.
12. M. Radusinović, Antanta i aneksiona kriza (1908-1909), *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1991.
13. M. Vojvodić, Berlinski kongres – posle trideset godina (srpski pogled), u: *Akademске besede*, I, Beograd 2016.
14. M. Vojvodić, Ocene rusko-srpskih odnosa u svetlu aneksione krize, u: *Srbija i Rusija 1814-1914-2014*, Beograd 2016.
15. N. Anžel, Diplomatska misija Milovana Milovanovića u zapadnoevropskim prestonicama na početku aneksione krize 1908. godine, *Srpski istorijski časopis*, br. 5, Banjaluka 2022.
16. N. Anžel-A. Miljković, Nikola Pašić u Petrogradu tokom aneksione krize 1908. godine, *Peščanik*, br. 19, Niš 2020.
17. N. Tomović, Balkanski narodi u kriznoj 1908. godini, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Podgorica 2017.
18. N. Tomović, Evropska inteligencija prema aneksiji Bosne i Hercegovine 1908. godine, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2001.
19. N. Tomović, Konceptije ruskog ministra inostranih poslova Izvoljskog o aneksiji Bosne i Hercegovine, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 2001.
20. N. Tomović, Ruska javnost prema proglašenju aneksije Bosne i Hercegovine, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2022.
21. N. Tomović, Stav Ruske dume prema aneksiji Bosne i Hercegovine 1908-1909. godine, *Glasnik Odjeljenja društvenih nauka CANU*, br. 17, Podgorica 2006.
22. R. Gaćinović, Aneksija Bosne i Hercegovine uzrok opšte turbulencije na Balkanu, *Politička revija*, br. 1, Beograd 2014.
23. S. Bandžović, Nauka i politika: moderna ruska historiografija o Bosni i Hercegovini, u: *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001-2017)*, I, Sarajevo 2020.
24. S. Knežević, Velike sile prema zahtjevima Crne Gore u aneksionoj krizi, *Istorijski zapisi*, br. 2, Podgorica 2010.
25. S. Terzić, Idejni sadržaj i strategija ruske balkanske politike (1856-1914), u: *Rusija na Balkanu*, Beograd 1999.
26. S. Živanov, Osnovi spoljne politike Rusije krajem 19. i početkom 20. veka, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 71-72, Novi Sad 2005.
27. U. Tatić, Francuska u aneksionoj krizi 1908–1909, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 81, Novi Sad 2010.
28. V. Dedović, Pregovori o srpsko-turskoj vojnoj konvenciji 1908. godine, *Baština*, sv. 57, Leposavić 2022.
29. V. V. Zajcev, Rusija i Balkanski savez: javno mnijenje i diplomacija (1878-1897), *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 1999.
30. Z. Šehić, Aneksiona kriza 1908-1909. i njene posljedice na međunarodne odnose, u: *Zbornik radova/Međunarodna konferencija: Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Sarajevo 2011.
31. Z. Šehić, Historijske pretpostavke aneksione krize, *Prilozi*, br. 28, Sarajevo 1999.
32. А. А. Воробьев, Геополитические интересы России на Балканах в хх - начале XXI столетий, *Вестник славянских культур*, т. 41, № 3, Москва 2016.

33. А. А. Григорьева, Балканская политика России и панславизм в 80-е годы XIX – начала XX века, Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. *Вопросы теории и практики*, № 6-1(20), Москва 2012.
34. А. В. Георгиев, Царизм и российская дипломатия накануне первой мировой войны, *Вопросы истории*, № 3, Москва 1988.
35. А. В. Гостенков, Боснийский кризис, *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*, № 2, т. 4, Санкт-Петербург 2013.
36. А. В. Игнатъев, Австро-венгерская монархия во внешней политике России на рубеже XIX–XX вв, и: *Судьба двух империй. Российская и Австро-Венгерская монархии в историческом развитии: от расцвета до крушения*, Москва 2006.
37. А. В. Игнатъев, Россия в международных отношениях 1908–1909 годов. Политика балансирования, и: *История внешней политики России*, т. 5, Конец XIX — начало XX века (От русско-французского союза до Октябрьской революции), Москва 2018.
38. А. Шемякин, *Сербия и Сербия* накануне Балканских войн глазами Русских (к дискуссии о «современном» государстве), *Tokovi istorije*, br. 1, Beograd 2015.
39. Ар. А. Улуния, Взгляд имперской России на Балканы (начало XX в), и: *Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в)*, Санкт-Петербург 2006.
40. Д. В. Никоноров, Берлинский конгресс, идеи “Великой Сербии”, “Великой Болгарии” и российской дипломатия, и: *Историки размышляют*, Москва 2002.
41. Д. Е. Новиков, Русские либералы о славянском национальном движении в Восточной Европе и на Балканах (1906-1914 гг), *Славянский альманах*, Москва 2001.
42. Д. О. Пономарев, Австро-Венгрия и Османская империя в системе международных отношений на Балканах в начале XX века, *Вестник Челябинского государственного университета*, № 41 (179), Челябинск 2009.
43. Е. В. Сироткина, «Не остается ничего другого как надеяться на Бога и выполнять свои обязанности»: А. фон Эренталь и развитие австрийско-русских отношений в начале XX в, *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения*, т. 15, № 2, Саратов 2015.
44. Е. В. Сироткина, Образ Австрии в общественном мнении России в XIX - начале XX века, *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения*, т. 20, № 3, Саратов 2020.
45. Е. Г. Кострикова, Боснийский кризис 1908 года и общественное мнение России, *Российская история*, № 2, Москва 2009.
46. Е. Г. Кострикова, Боснийское фиаско А. П. Извольского и русское общество. 1908–1909 гг, *Труды Института российской истории*, Вып. 9, Москва 2010.
47. Е. К. Вяземская, Босния и Герцеговина: ее место и роль в европейских конфликтах начала XX века, и: *В “пороховом погребке Европы”*. 1878–1914 гг, Москва 2003.
48. Е. С. Киреева, Аннексионный кризис 1908 г. как поворотный момент во внешней политике Сербии, *Славянский альманах*, № 3–4, Москва 2022.
49. И. В. Бестужев, Борьба в правящих кругах России по вопросам внешней политики во время Боснийского кризиса, *Исторический архив*, № 5, Москва 1962.
50. И. В. Крючков, Россия и Австро-Венгрия: политика сотрудничества и компромиссов на Балканах (1896–1908 гг), и: *Российско-австрийский альманах: исторические и культурные параллели*, Вып. VI, Ставрополь 2018.
51. И. С. Рыбаченок, Политика России на Балканах на рубеже XIX–XX веков: цели, задачи и методы, *Труды Института российской истории*, Вып. 9, Москва 2010.
52. Л. Ю. Пахомова, Бикфордов шнур. Россия и аннексия Боснии и Герцеговины в 1908 году, *Родина*, № 8, Москва 2008.

53. Н. М. Тихонова, Начальный этап Балканского кризиса 1908-1909 гг. На страницах журнала «Русская мысль», *Гуманитарные и юридические исследования*, № 3, Ставрополь 2017.
54. О. А. Чернов, Н. В. Чарыков в период боснийского кризиса 1908-1909 гг, *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*, т. 18, № 3, Самара 2016.
55. П. Милосављевић, Русская политика по отношению к Сербии в 1908–1914. годах, *Balkanica*, XXI, Beograd 1990.
56. Т. Г. Туманян, Восточный вопрос в российской публицистике: от философии к политике, *Вестник Санкт-Петербургского университета. Философия и конфликтология*, Вып. 4, Санкт-Петербург 2019.
57. Ю. А. Писарев, Балканская политика России и Турция накануне первой мировой войны (1908–1914), *Balkanica*, XV, Beograd 1984.
58. Я. В. Вишняков, Боснийский кризис 1908-1909 гг. и славянский вопрос, *Вестник МГИМО-Университета*, № 1, Москва 2011.
59. Я. В. Вишняков, Идеология сербской военной элиты в контексте особенностей развития сербского государства в конце XIX – начале XX века, и: *Человек на Балканах. Власть и общество: опыт взаимодействия (конец XIX – начало XX века)*, Санкт-Петербург 2009.
60. Я. В. Вишняков, Сербо-черногорские отношения и боснийский кризис 1908-1909 гг, *Istorijski zapisi*, br. 2, Podgorica 2010.